

ФАКТЧЕК ЯК ТРЕНД РОЗСЛІДУВАНЬ: МОЖЛИВОСТІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Олександр Гороховський

checkregion-ua.info

ВПРОВАДЖЕННЯ ФАКТЧЕКІНГУ В УКРАЇНСЬКИХ РЕГІОНАХ

**ФАКТЧЕК ЯК ТРЕНД РОЗСЛІДУВАНЬ:
МОЖЛИВОСТІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ**

ПРАКТИЧНИЙ ПОСІБНИК

Олександр Гороховський

Asociace
pro mezinárodní
otázky
Association
for International
Affairs

TRANSITION
Ministry of Foreign Affairs of the Czech Republic

checkregion-ua.info
ВПРОВАДЖЕННЯ ФАКТЧЕКІНГУ В РЕГІОНАХ

ЗМІСТ

Посібник виданий за підтримки Міністерства закордонних справ Чеської Республіки та Emerging Donors Challenge Fund.
Україна. 2017 рік

УДК 070.13(477)(075)
ББК 76.000.8(4УКР)я7
Г 70

Гороховський О. М.
Фактчек як тренд розслідувань: можливості та перспективи: практичний посібник /
О. М. Гороховський. – Дніпро: ЛІРА, 2017. – 133 с.

Над посібником працювали:
Автор: Олександр Гороховський
Співавтор: Зденек Ирса
Редактор: Наталія Островська
Верстка: Зденка Плоцова

© Гороховський О.М., 2017
© ЛІРА, 2017

ISBN 978-966-383-834-2

Передмова.....	5
РОЗДІЛ 1 ФАКТЧЕК ЯК НОВИЙ ТРЕНД ЖУРНАЛІСТИКИ.....	7
1.1 Українська практика <i>фактчек</i>	9
1.2 <i>Фактчек</i> у Чехії. Міжнародний досвід.....	12
РОЗДІЛ 2 КОНЦЕПЦІЯ ФОРМАТУ ФАКТЧЕКУ.....	19
2.1 Структура матеріалу у форматі <i>фактчек</i>	21
2.2 Головні відмінності концепту <i>фактчек</i>	24
2.3 Вердикти <i>фактчек</i>	26
2.4 <i>Фактчек</i> — аналітика доступного формату.....	28
2.5 Різновиди <i>фактчеку</i> за змістом і спрямованістю	34
2.6 Різновиди <i>фактчеку</i> за формою.....	37
2.6.1 <i>Фактчек-аналітика</i>	38
2.6.2 <i>Фактчек-бліц</i>	40
2.6.3 <i>Фактчек супер-бліц</i>	41
РОЗДІЛ 3 ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ ФАКТЧЕКУ	43
3.1 Публічна заява як основний об'єкт дослідження.....	45
3.2 Джерела заяв	48
3.3 Факт, фейк, фактоїд.....	50

3.4	Маніпуляція, популізм. Причини поширення. Типові ознаки . . .	55
3.5	Класифікація маніпулятивних заяв за рівнем компетенції спікера	65

РОЗДІЛ 4 ДОКАЗОВА БАЗА 69

4.1	Побудова доказової бази. Уникнення помилок	71
4.2	Найбільш вживані методи доказів за концептом <i>фактчек</i> . . .	76
4.3	Способи спростування — деталізація та приклади	80
4.4	Джерела інформації. Обробка даних. Робота із запитамі	84
4.5	Найпоширеніші помилки — класифікація і наслідки	89
4.6	Проблемні аспекти доказу тез. Систематизація. Способи оптимізації	92
4.7	Стилістика <i>фактчек</i> , формула заголовку	96

РОЗДІЛ 5 ІНФОРМАЦІЙНІ ПРОДУКТИ ФАКТЧЕК 99

5	Інформаційні продукти <i>фактчек</i>	101
---	--	-----

РОЗДІЛ 6 ДОДАТКИ 107

Додатки А.	Матриця концепту <i>фактчек</i>	109
Додатки Б.	Стилістичні особливості матеріалів <i>фактчек</i>	111
Додатки В.	Найбільш вживані першоджерела	115
Додатки Г.	Основні економічні поняття (класифікація, ознаки) .	123
Додатки Д.	Міжнародні ресурси для верифікації даних	131

ПЕРЕДМОВА

ЧОМУ САМЕ ФАКТЧЕК?

Фактчек, як тренд розслідувань, увійшов у вітчизняний медіа-простір досить стрімко. У першу чергу, це було пов'язано з хвилею антиукраїнської пропаганди, яка швидкими темпами наповнювала інформаційні потоки фейковими і відверто брехливими повідомленнями. Наші ЗМІ на той час виявились не готові протистояти такій масштабній, спланованій інформаційній війні. Тому без перебільшення можна сказати, що концепт *фактчек*, який взяли на озброєння професійні журналісти, став у найгостріший період форпостом контрпропагандистської «оборони».

Наступний крок просування *фактчеку* був логічний і закономірний — політичне та державно-чиновницьке середовище за роки безкарності та відсутності відповідальності за свою публічну риторику настільки звикло до словесних маніпуляцій, оголошення неправдивих перекручених фактів, публічних популістських заяв, що вважало це за норму. Більш того — чимало знакових персон політичного Олімпу навмисно будували свої передвиборчі гасла і риторику при подальшій діяльності у владній верхівці саме на платформі популізму і маніпуляцій навколо найгостріших соціальних тем. Роздаючи порожні обіцянки, не підкріплені розрахунками чи реальними планами дій, цей так званий політичний бомонд користувався необізнаністю великої кількості громадян країни в тонкощах тих чи інших сфер, вміло «грався» з суспільною думкою, настроями. Мета відома — розширити коло електоральних прихильників задля задоволення власних економічних і політичних амбіцій.

Тому, коли за дуже короткий час на українських медійних теренах з'явилося відразу декілька *фактчек*-ресурсів, їх фахівцям прийшлося зіткнутися з шаленим обсягом брехні та маніпуляцій у виступах політиків та чиновників. За перший рік роботи загалом фактчекерами цих платформ було проаналізовано до 1000 заяв можновладців. З них приблизно 55 % виявились такими, що містили неправдиві факти і були марковані вердиктом «брехня», до 25 % — «напівправда» і лише 20 % — «правда».

Красномовність статистики говорить сама за себе і спонукає тих, хто вже володіє методикою розслідувань у форматі *фактчек*, максимально поширювати його. Набутий досвід дозволив систематизувати і класифікувати головні аспекти *фактчеку*, виявив особливості, властиві саме українським медіа та політичному простору, що впливає на те, як використовувати новий тренд розслідувань.

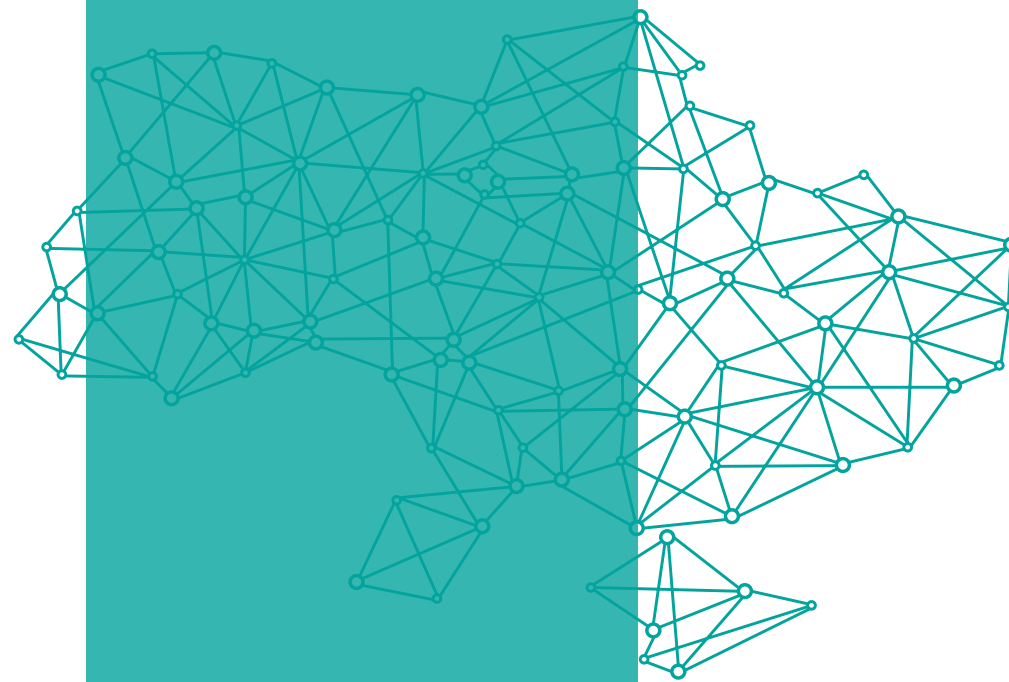
Цей посібник — своєрідна квінтесенція практики *фактчек*, під яку підведений теоретичний базис для більш глибокого засвоєння методів роботи концепту. Це лише перший крок для його максимального поширення і запровадження, а головне — розуміння потужності й самої суті. *Фаткчек* — не соціальний майданчик для підвищення обізнаності громадян, як помилково вважають в певних колах. Так, він виконує ці функції, але вони не є головними.

У першу чергу *фактчек* — це потужний, дієвий інструмент викриття політичних маніпуляцій та фактичних спекуляцій на болючих соціальних темах, яскравий засіб демонстрації реальної компетенції політиків та чиновників, платформа для глибоких розслідувань, підкріплених фактами з відкритих джерел, що практично унеможлиблює звинувачення в заангажованості та суб'єктивності.

І, перефразовуючи пророчі слова Тараса Шевченка «боріться і поборе́те», можна сказати — «викривайте і викри́єте», користуючись концептом *фактчек* і його дієвими методами.

ФАКТЧЕК ЯК НОВИЙ ТРЕНД ЖУРНАЛІСТИКИ

РОЗДІЛ 1

1.1 УКРАЇНЬСЬКА ПРАКТИКА ФАКТЧЕК

Завдяки потужному впливу цифрових технологій, інформація — єдиний продукт у сьогоднішньому світі, кількість якого подвоюється щоденно. Неймовірно висока швидкість поширення інформації — ще одне надбання нашого часу. Чисельність каналів генерації та поширення створюють потужний базис для використання тієї чи іншої інформації як засобу формування певної думки, стереотипу поведінки. Паралельно технології піару насичують медійні потоки інструментами впливу — елементами попелізму та маніпуляції.

Використання цих формацій на різних рівнях — від міждержавних до внутрішньополітичних державних — являє світу так звані «інформаційні війни» в зовсім іншому форматі, більш потужними та руйнівними, ніж вони відбувались раніше.

Сьогодні інформаційні війни ведуться між:

- міжнародними політичними, економічними чи військовими блоками;
- окремими державами і групами країн;
- політичними блоками, партіями, рухами всередині країни;
- окремими політичними, державними і громадськими діячами;
- громадськими групами впливу.

У ході цих інформаційних бойових дій через спікерів та різні інформаційні платформи (ЗМІ, соцмережі) широкому загалу нав'язують скопировану думку, необхідний погляд на ті чи інші явища, певну оцінку подій. Попелізм та маніпуляція (а часто-густо і відверто недостовірні факти, але замасковані під реальні та нібито документально під-

тверджені) є чи не найголовнішими методами «занесення» подібних кліше в широкі верстви населення.

Саме на викриття популізму, маніпуляцій, недостовірних фактів у риториці спікерів різного рівня, публікаціях ЗМІ націлений **фактчек** — сучасний інструмент розслідувань, який має унікальний концепт і технічні особливості.

Перші ресурси, що працюють у форматі **фактчек**, з'явилися більш як 30 років тому і сьогодні їхня кількість у країнах світу — понад 60. Свої *фактчек*-платформи є в державах Латинської Америки, Африканського континенту, Західній Європі. Найпотужніша мережа *фактчек*-ресурсів у США — понад 30.

У Східній Європі *фактчек* представлений у таких країнах, як Чехія, Польща, Литва. У 2014 році *фактчек*-видання з'явилося у Грузії, а в 2015-му — в Україні.

Фактчекери всіх країн керуються основними принципами Міжнародної *фактчек*-асоціації, яка регулярно проводить наукові конференції з обміну досвідом, підтримує наявні ресурси та сприяє появі й розвитку нових.

У кожній країні *фактчек*-ресурси мають свої особливості, різну популярність і визнаність в експертному середовищі.

Зокрема, у США видання, що займаються *фактчеком*, мають дуже високий авторитет та суспільний вплив — їх розслідуванням довіряють, цитують, використовують як інструмент контролю політиків. Відомий приклад: перед дебатами пари конгресменів з різних політичних сил одного з них навмисне попередили, що його промова буде проаналізована фактчекерами. У результаті в риториці політика було на 70 % менше популістських та маніпулятивних меседжів та неправдивих фактів, ніж в опонента.

Як приклад «національних особливостей» можна навести роботу *фактчек*-ресурсу *Demagog.cz* з Чехії. Його експерти аналізують усі заяви політиків, які прозвучали тільки на одному щотижневому найпопулярнішому в країні політичному телешоу.

В Україні на поточний момент концепція *фактчек* представлена трьома ресурсами:

- **Stopfake.org** — основна діяльність направлена на боротьбу з антиукраїнської пропагандою, заявами і фактами, спрямованими на дискредитацію України;
- **VoxCheck** — заснований і працює на базі незалежної аналітичної платформи *VoxUkraine* і систематично перевіряє заяви топових політиків;
- **FactCheck** — аналітична платформа, фахівці якої, крім того, що аналізують заяви українських політиків та можновладців за класичною методикою *фактчек*, розробляють нові підходи і формати *фактчеку*, здійснюють наукову-дослідну діяльність у цьому напрямку, просують *фактчек* у регіони країни шляхом проведення тренінгів.

Крім цих ресурсів, ще декілька популярних вітчизняних ЗМІ час від часу публікують матеріали-розслідування в форматі *фактчек* або наближеному до нього. Проте саме відсутність системності в подачі статей та недосконале володіння методикою *фактчеку* тренд не поширюється через зазначені інформаційні платформи.

1.2 ФАКТЧЕК У ЧЕХІЇ. МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД

ФАКТЧЕКІНГ – ДОСЯГНЕННЯ ЕПОХИ ПОСТМОДЕРНІЗМУ

Перевірка фактичних заяв політиків останні десять років стала визначним всесвітнім феноменом, який зрозуміло, не оминув і чеське суспільство. Це буде детальніше показано у наступних частинах, присвячених чеській моделі *фактчекінгу*.

Причин, чому перевірка фактичних заяв (fact-check) стає все більш популярною, можемо знайти відразу декілька, але основною буде, швидше за все, потреба людей опрацювати якимось чином ту кількість інформації, яка щодня надходить із класичних медіа, соціальних мереж, чи інтернету загалом. Суттєва зміна у доступі до інформації принесла із собою однозначну потребу почати опрацьовувати її якимось розумним способом, щоб легше у ній орієнтуватися. І хоча може здатися, що *фактчекінг* це те, що можна робити автоматично, доволі нереально вважати, що кожна людина буде здатна через просте зацікавлення перевіряти усі фактичні твердження політиків або контролювати, чи контроверсійні новини, які вона отримує, відповідають дійсності чи навпаки належать до категорії т. зв. *fake news*.

Інструментом, який може нам суттєво допомогти у цьому питанні, є саме перевірка фактичних заяв. Зрозуміло, вона не полягає лише у простому контролі кількох фактологічних значень, а охоплює й інші інтерпретації даних, вони перевіряються правильним контекстом і роботою із джерелами. І тоді для людини буде суттєво легше сприймати щоденну дозу нових і нових даних.

Причому *фактчекінг* у жодному випадку не має на меті створювати якийсь ціннісний імператив, який йому часто приписують популі-

сти, його мета — просто і легко пробудити у кожній людині критичне мислення, змусити її роздумувати над інформацією, а не сприймати її автоматично.

ПЕРЕВІРКА ФАКТИЧНИХ ЗАЯВ У ЧЕХІЇ

Як вже було сказано у вступі, і у чеському суспільстві можемо говорити про т. зв. *фактчекінгову* роботу. Сьогодні тут існують, по суті, два суб'єкти, які працюють у цьому напрямку, і хоча *Demagog.cz* є єдиним довготривалим *фактчек*-проектом і на ньому буде більш детально продемонстровано чеську чи центральноєвропейську модель, потрібно принаймні згадати і трохи молодший проект *Faktus*¹.

DEMAGOG.CZ: ВІД СТУДЕНТСЬКОГО ПРОЕКТУ ДО ГРОМАДСЬКОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ

Demagog.cz виник на початку 2012 року як ініціатива студентів факультету соціальних студій Університету Т. Г. Масарика, м. Брно. За взірцем словацьких колег вони вирішили створити проект, який у чеському політичному середовищі звернув би увагу на фактичні твердження, їхню достовірність і одночасно міг би ці дані передати чеському суспільству і таким чином підтримати його зацікавлення політичною ситуацією в Республіці.

І хоча на початку діяльності було зафіксовано великий рівень уваги та навіть й захоплення, але у чеському суспільстві проект сприймався як студентська ініціатива, і не завжди з позитивними конотаціями. За період свого п'ятирічного існування *Demagog.cz* зумів вибороти своє місце в чеському медіа-просторі, передусім завдяки своїй стабільній роботі, яка відповідала чітко визначеним стандартам. Це також спричинило зміни у сприйнятті проекту, на який вже дивилися не як на

1 Faktus: Факт проти ненависті! – це *фактчек*-проект, зосереджений суто на фактичних заявах, які мають потенціал розпалювати ненависть стосовно етнічних, релігійних, сексуальних меншин, рас, гендеру і маргінальних груп (Faktus 2017).

«групу студентів, які щось аналізують», а як на типову громадську організацію, яка за допомогою чітко визначеної методології перевіряє фактичні твердження з політичного середовища.

Завдяки такій трансформації і стабільній роботі колишня студентська ініціатива отримала кредит довіри у суспільстві й можливість співпраці із відповідними суб'єктами чеської медіа-сцени, зокрема, журналом «Respekt». У майбутньому планується розпочати співпрацю із суспільним радіо та телебаченням, що дозволить проекту значно розширити аудиторію.

МЕТОДОЛОГІЯ ЗАВЖДИ НА ПЕРШОМУ МІСЦІ

Основне і одночасно найважливіше правило перевірки фактичних заяв, як підказує сама назва, є визначення того, що вважається фактичною заявою.

Загалом можна сказати, що йдеться про твердження, основою якого є факти. Фактологічна основа може бути у вигляді інформації в цифрах (наприклад, демонструвати рівень безробіття у відсотках), візуалізації діяльності певної особи чи суб'єкта в минулому (голосування закону) або перебігу історичної події.

Натомість не перевіряються політичні заяви, нормативні судження чи прогнозування наслідків різних політичних і неполітичних заходів. Причиною є, звичайно, відсутність будь-якої чіткої задокументованої фактологічної основи таких тверджень.

І хоча засновники *Demagog.cz* (так само як і їхні колеги із *Demagog.sk*) інспірувалися американськими фактчекінговими ресурсами *FactCheck.org* (*FactCheck.org* 2017) і *Politifact* (*Politifact* 2017), з яких останній навіть отримав Пулітцерівську премію за свою діяльність, можна без сумнівів сказати, що, з точки зору більш конкретного методологічного підходу, йшлося про непряму інспірацію, оскільки стиль вибору, опрацювання і оцінки заяв є відмінним і специфічним для чеського, словацького, польського та угорського *Demagog*.

Наприклад, якщо інші організації, які займаються перевіркою фактичних заяв, підходять до вибору даних доволі селективно і кри-

терієм часто є потенціал заяви зацікавити широку громадськість, що в цілому логічно, *Demagog.cz* вибирає дещо менш прагматичний шлях – перевіряються всі фактичні заяви у рамках конкретної теле- чи радіодискусії або інтерв'ю. Ця відмінність однозначно відображає університетське середовище, у якому виникали центральноєвропейські ініціативи (біля витоків створення проекту стояли студенти, що вивчають політологію, міжнародні відносини і європейські студії), тоді як вищезазнані проекти були, по суті, створені як нова сфера журналістської роботи, що в жодному випадку не означає перевагу одного підходу над іншим.

ЧЕСЬКА МОДЕЛЬ: ЧОТИРИ КАТЕГОРІЇ ОЦІНКИ І ТРИ СТУПЕНІ КОНТРОЛЮ

Ще однією специфікою чеської моделі фактчекінгу є чотири основні категорії оцінки, за допомогою яких оцінюються фактичні заяви. У наступній частині ці категорії будуть коротко представлені разом із реальними прикладами.

1. ПРАВДА

Заяву можна оцінити як правдиву за умови, що **використано фактологічно достовірну інформацію у правильному контексті**.

Приклад (*Demagog* 2017a):

«Депутати схвалюють законодавство, але за збігом обставин податкове законодавство ми (в Європарламенті — *ред. Demagog.cz*) не схвалюємо».

Ця заява була оцінена як правдива, беручи до уваги той факт, що податкове законодавство дійсно у компетенції країн-членів ЄС, завдання Європейського парламенту полягає лише у схваленні правових норм ЄС, які подає Європейська комісія.

2. НЕПРАВДА

Заяву можна вважати неправдивою у випадку, **коли її фактологічна частина не збігається із загальнодоступними даними або таке твердження не підтверджено жодним релевантним загальнодоступним джерелом.**

Приклад (Demagog 2017b):

«60 % випусників (педагогічних навчальних закладів) не йдуть до шкіл».

Цю заяву можна оцінити як неправдиву, оскільки декілька загальнодоступних аналітичних матеріалів (напр., аналіз «Осередки освітньої політики» — фінансовано Міністерством освіти ЧР) вказують, що понад 60 % випусників педагогічних факультетів працевлаштовуються за отриманою освітою або у суміжній галузі.

3. ОМАНЛИВЕ ТВЕРДЖЕННЯ

Твердження є оманливим тоді, **коли використані достовірні факти, але у неправильному контексті, або ж із початкового контексту навмисно вирвані.** До цієї категорії відносяться невідповідні чи недоречні порівняння.

Приклад (Demagog 2016):

«Фірма Housing & Construction є успішною фірмою, яка побудувала в Ізраїлі сотні кілометрів доріг».

Це твердження оцінюється як оманливе, оскільки його автор штучно створює зв'язки між підприємством, його реноме і реальною ситуацією, яка на момент замовлення була невідома.

4. НЕМОЖЛИВО ПЕРЕВІРИТИ

Твердження оцінюємо, як таке, що неможливо перевірити, у випадку **відсутності можливості знайти відповідне джерело, яке підтверджує його фактологічну достовірність, іншими словами, на**

основі загальнодоступної інформації його неможливо ані підтвердити, ані заперечити.

Приклад (Demagog 2017c)

«З'їзди відбуваються щороку завжди на свято Св. Трійці. Дискутуємо про те, щоби від KDU можливо їхала більша делегація».

На основі загальнодоступної інформації неможливо було підтвердити чи заперечити намір KDU-ČSL (Християнсько-демократична унія – Чехословацька народна партія — ред.) взяти участь у судетонімецькому з'їзді, який щороку відбувається на свято сходження Св. Духа (Трійці). Це твердження оцінюється як таке, що неможливо перевірити.

Невід'ємною частиною такої системи оцінювання є контроль, який насамперед має забезпечити об'єктивність і достовірність вибраного оцінювання. *Demagog.cz* використовує для цього модель триступеневого контролю – аналітик проекту перевіряє твердження і встановлює попередній вердикт оцінювання, а далі дослідження здійснюється наступним чином:

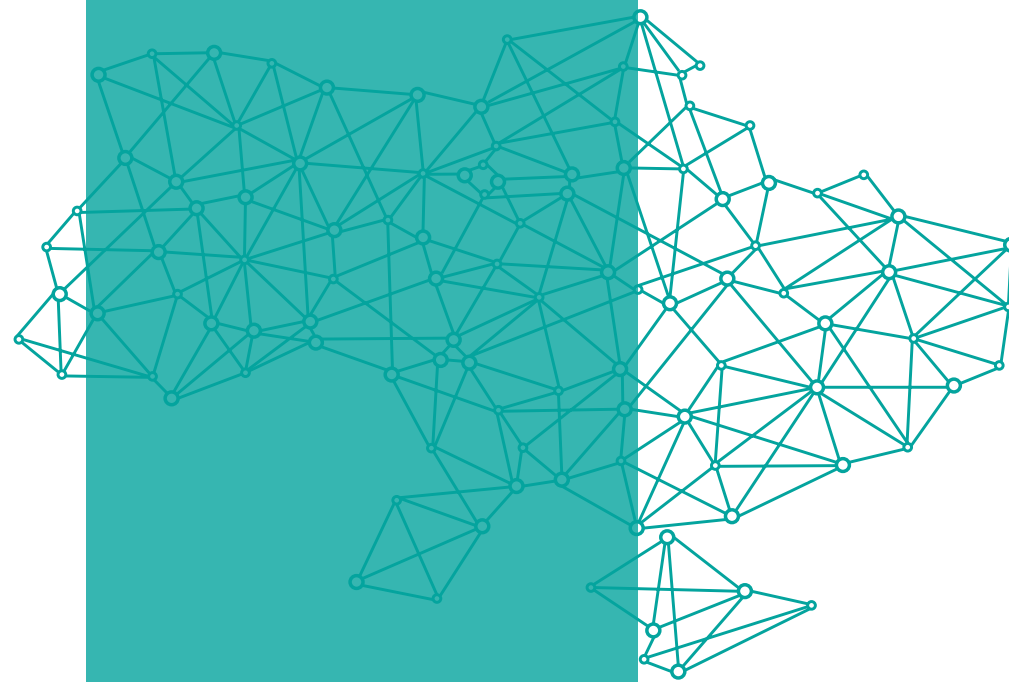
- 1 Експерт № 1 контролює обґрунтування, джерела, оцінку і в разі схвалення передає його експерту № 2.
- 2 Експерт № 2 проводить такий самий контроль і, якщо погоджується із оцінкою експерта № 1, передає висновок головному методологу.
- 3 Головний методолог проводить остаточний контроль оцінки і, якщо прийде до висновку, що дослідження зроблено правильно, публікує його.

ДЖЕРЕЛА

- 1 Faktus [Електронний ресурс]. — Режим доступу:
<http://faktus.info/o-nas/>
- 2 FactCheck.org [Електронний ресурс]. — Режим доступу:
<http://factcheck.org>
- 3 Politifact.com [Електронний ресурс]. — Режим доступу:
<http://www.politifact.com>
- 4 Demagog 2016 [Електронний ресурс]. — Режим доступу:
<http://demagog.cz/statistiky/?ph=3&page=4>
- 5 Demagog 2017a [Електронний ресурс]. — Режим доступу:
<http://demagog.cz/hladat?q=Poslanci+schvaluj%C3%AD+legislativu+a+s+hodou+okolnost%C3%AD+daňovou+legislativu+my+%28v+Evropském+parlamentu%2C+pozn.+Demagog.cz%29+neschvalujeme>
- 6 Demagog 2017b [Електронний ресурс]. — Режим доступу:
<http://demagog.cz/hladat?q=60+%25+absolventů+%28pedagogických+škola%29+nem%C3%ADř%C3%AD+do+škola>
- 7 Demagog 2017c [Електронний ресурс]. — Режим доступу:
<http://demagog.cz/statistiky/?ph=4>

КОНЦЕПЦІЯ ФОРМАТУ ФАКТЧЕК

РОЗДІЛ 2

2.1 СТРУКТУРА МАТЕРІАЛУ У ФОРМАТІ ФАКТЧЕК

Перш ніж розглянути особливості структури матеріалів у форматі *фактчек*, слід коротко згадати структуру та основні елементи класичного журналістського розслідування. Зазвичай розслідування має такі елементи (*таблиця № 1*).

Фактчек — у сучасній формі є видовим варіантом журналістського розслідування, бо по суті своїй має схожі загальні структурні елементи. А саме:

- об'єкт дослідження;
- доказову базу;
- посилання на компетентні джерела;
- коментарі експертів;
- логічний висновок.

У той же час ці структурні елементи в концепті *фактчек* мають свої особливості й суттєві відмінності (*таблиця № 2*).

Таблиця № 1. Структура класичного розслідування

СТРУКТУРА КЛАСИЧНОГО РОЗСЛІДУВАННЯ (СМИСЛОВІ БЛОКИ)	
Об'єкт розслідування	певний резонансний факт; подія, яка потребує дослідження; явище, яке необхідно проаналізувати; заява, що має бути спростована або підтверджена; документальне свідчення/документ, достовірність чи недостовірність якого потрібно довести.
Доказова база	різноманітні статистичні дані, документальні факти, документи та свідчення учасників і свідків; документи та факти можуть бути як з офіційних, так і з інсайдерських джерел.
Експертний коментар або висновок	надає вагу дослідженню, підтверджує чи спростовує доказову базу. Аби унеможливити суб'єктивність погляду/оцінки зазвичай до коментування залучається два і більше експертів.
Коментарі сторін дослідження	додають об'єктивності, підтверджують неупередженість дослідження. Квінтесенція аналізу сукупних даних розслідування, подана через авторську думку.

Таблиця № 2. Структура дослідження фактчек

СТРУКТУРА ДОСЛІДЖЕННЯ У ФОРМАТІ ФАКТЧЕК (СМИСЛОВІ БЛОКИ)	
Об'єкт розслідування	публічна заява (рідше резонансний факт) особи, яку можна дослідити.
Суть питання	інформаційна преамбула, що надає додаткову роз'яснювальну інформацію, яка передуює доказовим елементам.
Докази та аргументи	факти, статистичні дані, документи та документальні свідчення, отримані тільки з відкритих офіційних джерел; інформація від експертів, підкріплена документальними свідченнями чи посиланнями на відкриті джерела.
Вердикт	Висновок-вирок: брехня, правда чи напівправда — з коротким аргументованим поясненням.

2.2 ГОЛОВНІ ВІДМІННОСТІ КОНЦЕПТУ ФАКТЧЕК

Як показано в попередньому параграфі, загалом відповідаючи змісту журналістського розслідування, *фактчек* має низку оригінальних концептуальних складових, які й вирізняють його серед інших форм розслідувань.

- ✓ **Найголовнішою відмінністю *фактчеку*** від звичайних розслідувань є повна відмова, принципове **НЕ**використання в доказовій базі інсайдерської та неофіційної інформації. Для побудови дослідження *фактчек* користується тільки офіційними джерелами інформації, як українськими, так і зарубіжними, відповідями на запити в держоргані та зарубіжні інституції.
- ✓ **Коментарі та експертні висновки** використовуються в доказовій базі тільки в тому випадку, якщо вони спираються на документальні свідчення та дані з відкритих джерел.
- ✓ **Висновок або вердикт** має чітку структуровану форму та критерії, щоб запобігти суб'єктивності та використанню оціночних суджень. В українській версії *фактчеку* використовується три типи вердиктів/висновків — «**правда**», «**напівправда**», «**брехня**».

Тому можна зробити висновок, що структура та концептуальні особливості *фактчеку* (порівняно з класичною формою розслідування — (таблиця № 3) спрямовані на:

- максимальне унеможливлення суб'єктивної інтерпретації інформації;
- запобігання маніпуляції доказовими даними;
- уникнення факту упередженості при побудові висновку/вердикту;
- запобігання обвинуваченням у заангажованості інформації.

Таблиця № 3. Відмінності *фактчек-розслідування*

СМИСЛОВИЙ ЕЛЕМЕНТ	РОЗСЛІДУВАННЯ ФАКТЧЕК	КЛАСИЧНЕ ЖУРНАЛІСТСЬКЕ РОЗСЛІДУВАННЯ
Об'єкт дослідження	заява персони (рідше факт)	факт, подія, явище, документ, заява
Суть питання/ додаткові пояснення	окремий смисловий блок	дані можуть бути імплементовані в контекст
Докази та аргументи	факти, статистичні дані, документи тільки з відкритих джерел	факти, статистичні дані, документи з відкритих джерел, інсайдерська інформація
Участь експертів	інформація від експертів, підкріплена документальними свідченнями, посиленнями тільки на відкриті джерела	експерт/ти можуть висловлювати власну думку відносно факту розслідування, спираючись на документи з відкритих та інших джерел
Висновок/ вердикт	квінтесенція аргументів, з коротким поясненням, з виключенням будь-якої авторської думки, чітко структурована за критеріями	квінтесенція аргументів можливо з розлогим поясненням + авторська думка, що спирається на аргументацію матеріалу

2.3 ВЕРДИКТИ ФАКТЧЕК

Невід'ємною частиною концепту *фактчек* і водночас його оригінальною особливістю є наявність (як то було вказано в попередньому параграфі) такого елемента структури та змісту, як **вердикт**.

Кожен матеріал *фактчек*-розслідування має бути резюмований вердиктом.

У світовій практиці залежно від особливостей менталітету та мови, журналістських технік, інших об'єктивних чинників *фактчек*-ресурси використовують від трьох до десяти варіантів вердиктів. Критерії кожного з них чітко прописані в правилах видання і здебільшого знаходяться у відкритому доступі, щоб запобігти звинуваченням у заангажованості досліджень та висновків.

В українській практиці прийнято використовувати **три** типи вердиктів (*таблиця № 4*).

В окремих випадках після закінчення дослідження, коли постає питання винесення вердикту, виявляється, що кожен з них може бути визначним спірним.

Це стосується випадків, коли в деталях спікер міг допустити помилки, неточності, але в цілому тема розкрита правильно, логічно, гостро.

Формально винести вердикт «правда» не можна, бо аналіз показав певні несуттєві вади та хиби, у той же час загальну картину оприлюдненої інформації вони не спотворили, тому цей вислів не може бути й «напівправдою».

У таких ситуаціях використовується поняття «без вердикту» — матеріал публікується під таким маркуванням як аналітичний.

Таблиця № 4. Вердикти фактчек

НАЗВА ВЕРДИКТУ / ХАРАКТЕРИСТИКА

ПРАВДА

- наведені спікером в заяві факти, цифрові/документальні дані відповідають дійсності;
- правильно висвітлені причинно-наслідкові зв'язки, інформація є логічною, присутні посилання на джерела.

НАПІВПРАВДА

- спікер у цілому обізнаний в темі, орієнтується в її особливостях, проте допускає помилки, неточності;
- не до кінця розкриває причинно-наслідкові зв'язки або робить не зовсім правильне їх трактування;
- логіка має певні хиби, висновки загалом правильні, проте можуть бути не коректними і не збігатися в деталях чи часі.

БРЕХНЯ

- заява містить перебільшення/зменшення даних, гіперболізацію події/явища, що не має під собою реального підґрунтя;
- факти, причинно-наслідкові зв'язки, логіка — викривлені;
- маніпулятивно акцентується увага на потрібних аспектах заяви, «заводяться в тінь» незручні деталі;
- використовуються неіснуючі чи спотворені дані з посиланням на джерела, які не мають жодного відношення до озвученої спікером теми.

2.4 ФАКТЧЕК — АНАЛІТИКА ДОСТУПНОГО ФОРМАТУ

Відкриті джерела інформації — головний базис для побудови доказів згідно з концептом **фактчек**.

Джерелами можуть бути різні статистичні ресурси державних установ, фахові експертні платформи, визнані в своїй галузі, міжнародні ресурси, що мають вагу і високий рейтинг у світі. Наприклад, аналітична інформація Міжнародного валютного фонду.

Ця фінансова інституція має чи не найпотужніший в світі аналітичний центр, який здійснює моніторинг економічного та фінансового становища більшості країн світу протягом багатьох років. З обсягом та якістю даних, які надають експерти МВФ, не може конкурувати фактично жодна подібна міжнародна установа. Тому висновки фахівців Міжнародного валютного фонду є аргументом, картою для дій та прийняття рішень іншими фінансовими структурами світу, зокрема таких, як Світовий банк, Європейський банк реконструкції та розвитку й інші.

Крім того, досить вагомим джерелом інформації для фактчекерів є відповіді на запити в державні органи та міжнародні організації.

Однак внаслідок того, що всі згадані джерела є фаховими в тій чи іншій галузі, отримана з них інформація, як правило, викладена в специфічній формі, має свої стилістичні особливості, алгоритми розкриття та використання.

У той же час *фактчек*-ресурси, як це демонструє зарубіжний і український досвід, спрямовані на широку читацьку аудиторію, тож стиль та стилістика подачі текстів повинні бути максимально доступні для сприйняття. Тому одне з важливих завдань журналіста-фактчекера — «перетворити» специфічну фахову інформацію в загальнозрозумілу, зробити аналітику продуктом масового споживання.

Питання постає не стільки в форматі доступності інформації, скільки в контексті її важливості для кінцевого читача. Адже здебільшого персони, заяви яких перевіряють фактчекери, торкаються гострих для суспільства тем, часто-густо маніпулюючи даними та фактами — чи то з власної необізнаності, чи навпаки — знаючи досконало тему, вмело та вдало подають інформацію з власною інтерпретацією.

Згідно з вищевказаним, формула кінцевого інформаційного продукту, що генерується для читача *фактчек*-ресурсами, виглядає наступним чином:

$$\begin{aligned} & \text{досліджувана заява} \\ & + \\ & \text{логічні докази} \times \text{професійне опрацювання фахової інформації} \\ & = \\ & \text{доступний формат аналітики} \end{aligned}$$

Одним з важливих інструментів, який сприяє кращому сприйняттю читачем аналітичної інформації, є її візуалізація за допомогою таблиць, схем, карт, графіків, інфографіки, тізерної графіки.

За допомогою таких елементів досягається наступне:

- різнопланова статистична інформація публікується в систематизованому форматі;
- читач має можливість бачити динаміку аналізованих процесів — часові, кількісні, якісні зміни;
- читач отримує інформацію про зв'язки, залежність на перший погляд не пов'язаних між собою даних та фактів, явищ та подій;
- значно полегшуються і спрощуються для сприйняття читачем моменти зіставлення, порівняння, співвідношення різних величин та часових проміжків;
- явища, події, факти та дані можуть бути персоналізовані, що надає інформації гостроти та актуальності.

Проте необхідно взяти за правило, що кожен графік, таблиця чи схема потребують додаткового пояснення — бекграунду — після її розміщення по ходу публікації. У бекграунді не обов'язково роз'яснювати кожен аспект візуального елемента.

Навпаки — увага читача акцентується на найбільш цікавих, гострих, актуальних даних та фактах.

Наприклад, якщо мова йде про динаміку змін якихось величин протягом певного часу, то додатково слід привернути увагу до найвищих чи найнижчих показників або даних, величина яких красномовно характеризує той чи інший період часу, коли відбувалась подія.

У разі потреби в бекграунді, користуючись даними з графіку чи таблиці, можна вивести додаткову більш цікаву систематизовану цифру чи сукупний факт — показник того чи іншого явища. Такий прийом значно загострить сприйняття дослідження даних і фактів.

ПРИКЛАДИ ВІЗУАЛІЗАЦІЇ ІНФОРМАЦІЇ

1. Зіставлення документальних свідчень та документів

УМОВИ УГОДИ З МВФ ЮЛІЇ ТИМОШЕНКО У 2008 РОЦІ, ЩОДО СТВОРЕННЯ РИНКУ ЗЕМЛІ

FactCheck ✓

20. It is also important to emphasize that we have not lost sight of Ukraine's pressing structural reform needs. Indeed action in several areas is all-the-more crucial to help expand external financing from the private sector during the difficult period ahead. We see several measures as crucial in the near term, including (i) the creation of a functioning market in agricultural land; and (ii) agreeing on a list of companies to be privatized, transparently, in 2009. We are also discussing these issues in the context of our World-Bank supported program.

... 20. Важливо також підкреслити, що ми не втратили з поля зору кевідкладні потреби України в структурних реформах. Дійсно, заходи в декількох областях найбільш необхідні, щоб допомогти розширити зовнішнє фінансування з боку приватного сектора в важкий період. Ми бачимо ряд заходів, що мають вирішальне значення в найближчій перспективі, в тому числі (i) створення функціонуючого ринку земель сільськогосподарського призначення; та (ii) узгодження списку компаній, які підлягають прозорій приватизації в 2009 році. Ми також обговорюємо ці питання в контексті нашої програми підтримки від Світового Банку ... »

The infographic compares a speech transcript (left) with a document snippet (right). The speech transcript is in Ukrainian and mentions 'urgent structural reform needs' and 'expanding external financing'. The document snippet is in English and mentions 'pressing structural reform needs' and 'expanding external financing'. The infographic also includes a small photo of a man in a suit and a small photo of a woman with glasses.

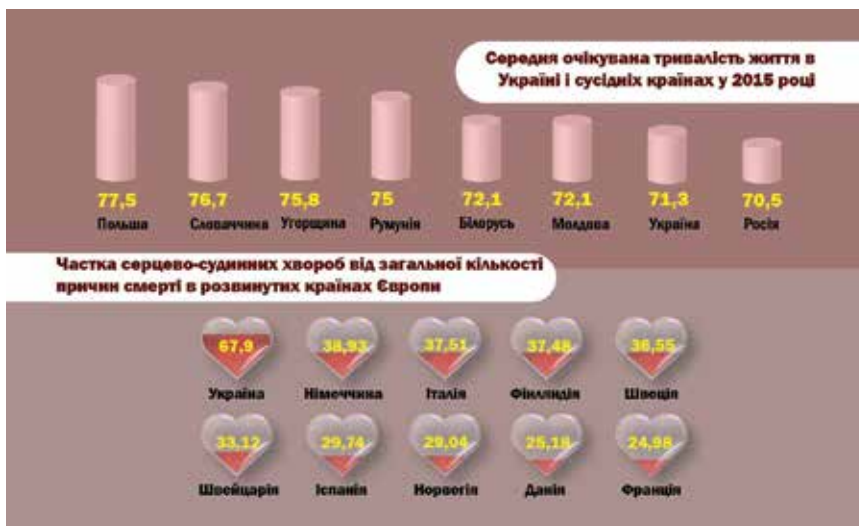
2. Порівняння даних

3. Порівняння даних та динаміки

4. Зіставлення даних

5. Зіставлення, порівняння даних та динаміка процесу/явища

6. Персоналізація за часом і подіями/явищами

2.5 РІЗНОВИДИ ФАКТЧЕКУ ЗА ЗМІСТОМ І СПРЯМОВАНІСТЮ

Як було відзначено в попередніх розділах, завдяки оригінальній концепції, що використовує для доказів і спростувань тільки відкриті джерела інформації, а також експертні висновки, підкріплені документально, *фактчек* є універсальним інструментом для спростувань неправдивої інформації різного ґатунку. Тому як у світовій, так і останнім часом в українській практиці використовується декілька напрямків *фактчеку*, які вирізняються за змістом і направленістю. А саме:

Стоп-фейк — перевірка неправдивої фейкової інформації незалежно від джерела та форми — заява, факт, подія, явище.

В Україні спростуванням фейкової інформації, з використанням концепту та інструментів *фактчеку*, працює ресурс **Stopfake.org**.

Стартуючи, проект мав основною метою спростування перекрученої, недостовірної інформації і пропаганди про події в Україні, що поширювалися в ЗМІ. Надалі **Stopfake** перетворився в інформаційний хаб, де аналізується таке явище, як кремлівська пропаганда у всіх аспектах і проявах.

Крім впливу пропаганди на Україну, фахівці проекту досліджують і методи тиску на інші країни і регіони — від Сирії та Туреччини до країн ЄС і колишнього Радянського Союзу.

Фактчек у класичному його розумінні представлений в Україні поки що двома ресурсами — **VoxCheck** та **FactCheck**. Обидва видання спрямовані на аналіз публічних заяв політиків (рідше — фактів), викриття в них маніпуляцій, популізму та неправдивих фактів. При цьому ресурси вирізняються в підходах, але дотримуються головного прин-

ципу — неупередженості та використання виключно відкритих джерел для підготовки доказової бази.

Фактчек ЗМІ — на сьогодні в українському медіа-просторі цілеспрямовано перевіркою публікацій в ЗМІ та спростуванням недостовірних фактів у них не займається жоден ресурс. З'являються фрагментальні аналітичні дослідження та окремі матеріали з використанням технології *фактчеку*, в них викривається брехливий характер тієї чи іншої статті, відверта «джинса».

Натомість у західній пресі практика перевірки публікацій більше поширена. Зокрема, у Великій Британії функціонує декілька ресурсів, які займаються виключно верифікацією неправдивих новин та публікацій різної тематики та форми подачі.

Інший приклад — у 2014 році Європейський центр журналістики опублікував спеціальний «Посібник з перевірки» (**Verification Handbook**). У ньому світові редактори та журналісти дають рекомендації щодо того, як перевіряти призначений для користувача контент на правдивість. Посібник містить перелік онлайн-інструментів, за допомогою яких можливо верифікувати:

- текстові публікації;
- фото- та відеоматеріали;
- першоджерела інформації;
- окремих осіб, які поширюють інформацію;
- відслідкувати та розмежувати фейкові та справжні акаунти в соцмережах.

Ще одна новація — на початку 2017 року Facebook запустив додаток, який буде позначати сумнівні за змістом або взагалі неправдиві новини та повідомлення спеціальною позначкою.

Крім того, навесні 2017 року Facebook разом із французькими ЗМІ розпочав проект, спрямований на боротьбу з поширенням неправдивих новин напередодні президентських виборів. До співтовариства фактчекерів долучилися такі потужні видання країни, як *Le Monde*,

Agence France-Presse, BFM-TV, FranceInfo, France Médias Monde, L'Express, Libération i 20 Minutes.

Користувачі французької версії Facebook позначатимуть новини в своїй стрічці як сумнівні. Такі публікації будуть відправляти на перевірку до спеціалізованого порталу.

Якщо не менше двох видань підтверджують, що інформація в новині не відповідає дійсності, то для всіх користувачів матеріал чи новина буде супроводжуватися прапорцем «оскаржено незалежними фактчекерами».

2.6 РІЗНОВИДИ ФАКТЧЕКУ ЗА ФОРМОЮ

Українська практика роботи в концепті *фактчек*, особливості інформаційного середовища, винятково колоритна аудиторія потенційних об'єктів перевірки — депутати, міністри, інші чиновники різних рангів, громадські діячі, перші особи держави: президент, прем'єр-міністр, голова Верховної Ради — скоригували певну специфіку подачі матеріалів. За досвідом фахівців ресурсу **FactCheck** можна виділити три основні, найбільш вживані та оптимальні для читацького сприйняття формати матеріалів:

2.6.1 ФАКТЧЕК-АНАЛІТИКА

Умовно «класична» форма побудови матеріалу за концептом *фактчек*. Такий матеріал розслідує одну заяву, яка може містити одну головну або одну-дві суміжні тези, які не мають необхідності в окремому дослідженні, а саме дослідження потребує використання широкої доказової бази.

Розмір матеріалу — 400–800 слів (рідше — до 1000 слів).

Таблиця № 5. Структура матеріалу фактчек-аналітика

СТРУКТУРНИЙ ЕЛЕМЕНТ	РОЗМІР / ЗМІСТ ЕЛЕМЕНТУ
Заголовок	6–15 слів У заголовку в адаптованій формі повинна бути позначена суть заяви, його проблематика і гострота, вердиктність: «Президент перебрехав показники економічного зростання», «Нардеп Іванов зманіпулював показниками соціальних стандартів», «Міністр економіки оприлюднив правду про стан субсидій».
Заява та її обставини	50–70 слів Вступна частина матеріалу в розширеному вигляді містить саму заяву, де розкриваються обставини її появи — ким, коли, за яких умов вона була виголошена; обов'язково вказується посилання на джерело.

Суть питання	100–300 слів Розділ коротко розкриває тему, що озвучена у заяві, її передісторію, документи і додаткові факти, які допомагають більш глибокому розумінню суті, готуючи читача до сприйняття основної частини дослідження; факти та дані викладаються в хронологічному порядку і логічній послідовності; у цьому блоці можуть використовуватися графіки, таблиці, карти, схеми, інфографіки.
---------------------	---

Докази і аргументи	200–400 слів У розділі наводяться основні документальні та аналітичні докази, які спростовують або доводять досліджувану заяву з посиланням на джерела; при викладенні доказів необхідно дотримуватися принципів логічності та послідовності; у цьому блоці можуть використовуватися графіки, таблиці, карти, схеми, інфографіки, відео.
---------------------------	--

Вердикт	з поясненням — 10–30 слів Слово чи словосполучення, прийняте за шаблон ресурсом (в укр. версії — правда, напівправда, брехня), яке резюмує суть дослідження; для більшої гостроти сприйняття читачем змісту дослідженого вердикт супроводжується лаконічним поясненням.
----------------	---

2.6.2 ФАКТЧЕК-БЛІЦ

Скорочений варіант *фактчек*-аналітики. Використовується, коли дослідження заяви чи тези не потребує широкого та глибокого аналізу, додаткових пояснень (блок — «Суть питання»), а може бути здійснено за допомогою 2–3 статистичних позицій чи на основі 1–2 документів.

Розмір матеріалу — 150–250 слів.

Таблиця № 6. Структура матеріалу *фактчек*-бліц

СТРУКТУРНИЙ ЕЛЕМЕНТ	РОЗМІР / ЗМІСТ ЕЛЕМЕНТУ
Заголовок	6–15 слів аналогічно до <i>фактчек</i> -аналітики
Суть питання	--- \\ --- відсутня
Заява та її обставини	50–70 слів аналогічно до <i>фактчек</i> -аналітики
Докази і аргументи	до 200 слів аналогічно до <i>фактчек</i> -аналітики
Вердикт	з поясненням — 10–30 слів аналогічно до <i>фактчек</i> -аналітики

2.6.3 ФАКТЧЕК СУПЕР-БЛІЦ

Така форма матеріалу є компіляцією елементів *фактчек*-аналітики і *фактчек*-бліцу та застосовується, коли:

- одна заява містить 320 коротких тез, кожна з яких потребує окремого, але не широкого дослідження, і може бути здійснена за допомогою 2–5 статистичних позицій чи на основі 1–3 документів;
- у випадках, якщо об'єктом дослідження є розлоге інтерв'ю особи, промова, звіт і кожен пункт-теза потребують окремого, але не глибокого дослідження.

Слід зауважити, що у випадках застосування формату *фактчек* супер-бліц кожній досліджуваній тезі виноситься окремий вердикт, але при публікації додаткове роз'яснення до нього не наводиться.

У разі, якщо досліджувані тези однієї тематики, в матеріалі може бути використаний (для додаткових пояснень) такий структурний елемент, як блок «Суть питання». Він передуватиме всім досліджуваним тезам.

Розмір матеріалу — 500–2 000 слів.

Таблиця № 7. Структура матеріалу *фактчек*-супербліц

СТРУКТУРНИЙ ЕЛЕМЕНТ	РОЗМІР / ЗМІСТ ЕЛЕМЕНТУ
Заголовок	6–15 слів аналогічно до <i>фактчек</i> -аналітики
Суть питання	--- \\ --- застосовується за потреби, якщо тези пов'язані з однією темою

**Заява та її
обставини**

50–70 слів
аналогічно до *фактчек-аналітики*

**Докази
і аргументи**

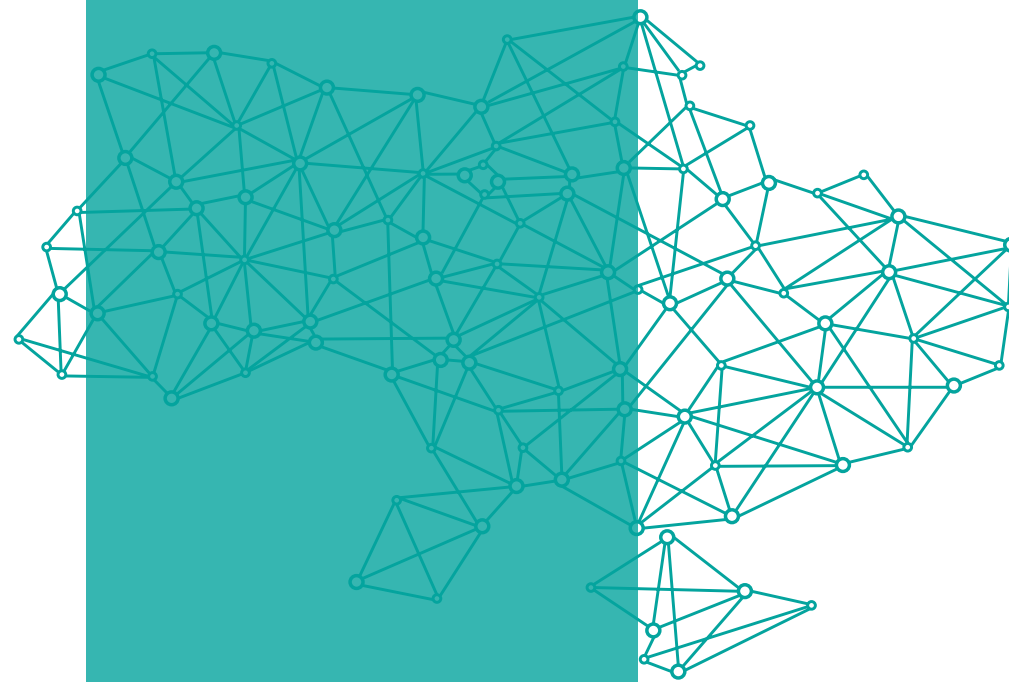
до 2 000 слів
аналогічно до *фактчек-бліцу* та *фактчек-аналітики*

Вердикт

без пояснення
вердикт застосовується до кожної досліджуваної тези; тому кількість їх варіативна — від 3 до 20

ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ ФАКТЧЕКУ

РОЗДІЛ 3

3.1 ПУБЛІЧНА ЗАЯВА ЯК ОСНОВНИЙ ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ

Як зазначалось в попередніх розділах, основним і головним об'єктом дослідження в матеріалах формату *фактчек* є публічна заява. Інколи це може бути певний резонансний факт, гучна подія, які з тих чи інших причин набули гостроти у суспільстві чи в інформаційному просторі. Проте окремі факт/подія в дослідженнях *фактчек* хоч і присутні, але робота над ними не відрізняється загальною структурою і формою, підбір доказової бази та джерел не має суттєвих технічних і методичних особливостей. Тому надалі в посібнику, щоб уникнути повторів пояснень, розглядатиметься саме публічна заява, як головний, базовий об'єкт дослідження.

Головними причинами, чому саме заяви і саме публічних знакових осіб стають предметом дослідження фактчекерів у всьому світі є наступні:

- сучасний інформаційний простір дозволяє охопити велику аудиторію для поширення та впровадження певних точок зору на події та факти, формування потрібної загальної думки та настрою;
- різноманітність, глибина та швидкість інформаційних каналів, що надають можливість доносити необхідну інформацію різним верствам населення в зручний та звичний для певних соціальних груп спосіб;
- заангажованість інформаційних платформ і, як наслідок, слабкий контроль за змістом заяв, їх упередженістю, об'єктивністю, можливістю запобігання спланованим інформаційним атакам;
- схильність широкої аудиторії до позитивного ставлення до заведено маніпулятивних заяв з причин інформаційної необізнаності,

- стереотипності сприйняття певних фактів та харизматичних фігур; перманентне суспільне напруження, що притуплює критичність мислення;
- володіння знаковими особами механізмами словесної маніпуляції, що застосовуються в риторичі заяв та публічних спічів;
- впровадження методів словесної маніпуляції для викривлення дійсних фактів, часткового або фрагментального розголошення окремих «гарячих» фактів, що, знов таки, створює викривлену «картину» їх сприйняття, ведення інформаційних атак чи війн.

З вищевказаних причин *фактчек* в Україні досліджує публічні заяви таких знакових осіб, як:

- президент;
- прем'єр-міністр, міністри та голови міністерських структур, керівники департаментів, силових відомств, суддівського корпусу;
- спікер Верховної Ради;
- голови політичних партій, фракцій, депутатських груп та об'єднань;
- депутати Верховної Ради, голови комітетів;
- голови обласних адміністрацій;
- депутати обласних рад;
- мери міст;
- депутати місцевих рад;
- відомі громадські діячі.

Проте не всі заяви за концепцією *фактчек* можуть бути досліджені. *Фактчек* аналізує заяви, які:

- містять конкретний факт, цифру, документальну інформацію, що можуть бути підтверджені чи спростовані за допомогою інформації з відкритих джерел;**
- оголошені публічно й можуть бути зафіксовані документально.**

Наприклад:

- «Ми за обслуговування (зовнішніх боргів) платимо 75 млрд грн., а весь бюджет країни всього 600 млрд».

- «Неможливо приймати бюджет, який базується на Податковому кодексу, що відкинув нашу країну на 148 місце в рейтингу економічних свобод».
- «Десять українських ІТ-компаній увійшли до списку топ-100 аутсорсингових компаній світу».
- «... На початку десятиліття майже третина українського експорту направлялась на російський ринок ...».

Фактчек НЕ аналізує заяви публічних осіб, які:

- містять суб'єктивну думку;**
- являють собою припущення чи приблизні розрахунки;**
- направлені на перспективу та не містять конкретних часових чи фактажних меж;**
- містять узагальнений факт.**

Наприклад:

Суб'єктивна думка

«Я не думаю, що Україна зможе домогтися бажаного рівня зростання ВВП у 2017 році ... »

Припущення, приблизні розрахунки

«За даними нашої фракції, депутати якої звертались до фахівців, забезпечення пільгових верств населення у першому півріччі року буде приблизно на рівні 20–30 %».

Заява направлена на перспективу

«Кабінет Міністрів планує отримати в поточному році від приватизації 50 млрд гривень».

Узагальнений факт

«З бюджету країни корумпованими чиновниками вкрадено 5 млрд гривень».

3.2 ДЖЕРЕЛА ЗАЯВ

Розгалуженість сучасних інформаційних каналів та платформ створює широкий базис для роботи з виявлення заяв знакових осіб, що падають під матрицю перевірки *фактчек*. Основними джерелами «постачання» заяв та тез для дослідження є:

- телевізійні та радіошоу, які транслюються в прямому ефірі;
- онлайн- та офлайн-конференції;
- публічні вступі на заходах, промови до знакових подій;
- публікації в ЗМІ (друкованих та онлайн), де в якості спікера виступає знакова особа;
- стенограми засідань (або зафіксовані наживо) Кабінету міністрів, Верховної Ради, комітетів Верховної Ради, РНБ, інших державних департаментів;
- повідомлення на персональних сторінках у соцмережах, персональні блоги;
- виступи на мітингах, зборах, інших громадських заходах.

Як бачимо, з особливостей наведених джерел впливає головний принцип, за яким здійснюється пошук, — **заяви повинні бути максимально наближені до оригіналу (або бути такими), без попереднього редагування та корекції, зберігати особливості власної думки автора, його трактування певних фактів та подій, подачу даних.**

Тому рідше для пошуку заяв використовуються такі ресурси, як офіційні інтернет-сторінки міністерств та відомств інших державних установ, Адміністрації Президента і т.д. На цих платформах публікуються заяви, тези з інтерв'ю чи публічних виступів. Проте вони вже пройшли певну редакцію та перевірку відповідних інформаційних служб, тому

вірогідність відшукати тезу, яка відповідає матриці *фактчек* дуже низька.

Те саме можна сказати і про публікації в ЗМІ (онлайн та друкованих). Залежно від стану заангажованості видання варіюється і ступінь оригінальності оприлюдненої інформації — інтерв'ю чи коментаря знакової особи.

3.3 ФАКТ, ФЕЙК, ФАКТОЇД

Згідно з матрицею заяви за концепцією *фактчек*, кожна теза, що досліджується, в основі своїй повинна мати конкретний факт або декілька суміжних за змістом фактів. Однак, як показує практика, в заявах знакових осіб часто-густо зустрічаються фейки і фактоїди. Кожен з цих об'єктів, як і факт, має своє визначення, особливості, відмінності.

ФАКТ

Факт — поняття, що має виражену суб'єкт-об'єктну природу, характеризує справжню подію або наслідок діяльності (онтологічний аспект) і вживається для вираження особливого різновиду емпіричного знання.

Факт означає те, що справді відбулося. Під словом «факт» прийнято також розуміти судження або в інший спосіб визначений стан дійсності.

Численні словосполучення — «факти підтвердилися», «факти не підтвердилися», «факти спростовані» — з одного боку, є нічим іншим, як «грою слів». Якщо це дійсний факт, тобто те, що відбулося в реальності, то він не може бути ні спростований, ні підтверджений. Проте, з іншого боку, практично (в журналістиці, юриспруденції, суддівстві) — факт може бути підтверджений чи спростований.

Що стосується журналістської діяльності, то саме факт лежить в основі будь-якого матеріалу, особливо розслідування. Це своєрідні цеглинки, з яких складається вся його структура.

За допомогою фактів журналіст (особливо фактчекер) може вказати на зв'язок реальної конкретної ситуації з масштабною суспільною проблемою, визначити варіанти розвитку подій.

Факт у журналістиці можна визначити як достовірне відображення фрагмента реальності, що є соціально репрезентативним. Для журналіста/фактчекера об'єктивне висвітлення подій означає правдиве відтворення фактів.

Що стосується фактажу в заявах знакових осіб, то дослідженою може бути саме та заява, яка містить конкретизований факт у вигляді цифрових чи документальних даних.

Приклад:

«За останні два роки наша країна втратила 17,4 млрд дол. США товарного експорту. Це можна порівняти з п'ятирічною програмою кредитування МВФ».

ФЕЙК

Фейк — від англійського **fake** — фальшивий, підроблений. Це слово увійшло в український лексикон як сленгове. Проте згодом (особливо після Революції Гідності та поширення антиукраїнської пропаганди) набуло зовсім іншого семантичного значення, перетворившись у своєрідний неофіційний термін.

Здебільшого фейки — це неправдиві новини чи повідомлення, які часто генеруються в онлайн-просторі спеціальними платформами чи особами. Фейки можуть мати вигляд і коментарів під реальними новинами, і особистих думок, наприклад, якоїсь активної групи у соцмережах чи відомого блогера. Такі канали просування та поширення фейку спрямовані на надання неправдивому факту інформаційної ваги, впровадження його до різних каналів впливу, аби досягти якомога більшої кількості кінцевих споживачів цієї інформації.

Фейк може бути легко розпізнаваним, бо містить відверто брехливі факти, які можуть бути легко спростовані. Як правило, такі фейки подаються під гучними, сенсаційними заголовками.

У той же час інша категорія фейків — це добре підготовлені, структуровані повідомлення, яким завдяки псевдодокументальній основі надається форма реального правдивого факту. Такі фейки хоч і публікуються з досить «привабливими» заголовками, що привертають увагу, але їх інформаційний шум знаходиться на одному рівні з загальним потоком новин. Саме тому вони мають набагато більший шанс «зайти» в потрібну аудиторію, стати обговорюваною новиною. Як наслідок, викриття, спростування, а головне — переконання читацької аудиторії в неправдивості інформації стає складним завданням.

Приклад:

«Щоб забезпечити готівкові заощадження, коштовності, майно після введення Електронного декларування, група депутатів ВР оформила звернення до НБУ з проханням — прийняти зазначені цінності на депозитне зберігання з правом зарахування, 50 % від накопичених дивідендів в поточний бюджет, держави ...»

ФАКТОЇД

Фактоїд — поняття дуже близьке до фейку. Від англ. factoid (fact — факт і гр. oid від eidos — форма, вид). Опубліковане офіційне повідомлення, яке приймається за істину як результат самого факту появи його оприлюднення. У загальноживаному розумінні — недостовірне, часто брехливе повідомлення, яке завдяки певним обставинам набуває достовірної форми та оприлюднюється як достовірне.

В одних випадках фактоїд дуже схожий на фейк, бо структурований, має «правдиву обгортку» і на перший погляд здається дійсним фактом.

В інших — це факт, якого не може бути за логікою та змістом подій, тому він досить легко розпізнається та викривається.

У той же час, і у першому, і у другому випадках такі фактоїди мають чітку спрямованість, мету і завдання.

Перші, «правдиві», здебільшого спрямовані на те, щоб вплинути на загальну думку з приводу якихось подій чи реальних фактів, викликати суспільне обговорення, опоненти якого будуть оперувати як правдивою, так і псевдоправдивою інформацією. Як наслідок — виникнення спірних конфліктних ситуацій, розбрат у соціальному середовищі.

Другий вид фактоїду має на меті здебільшого створення зайвого «інформаційного шуму», перенавантаження інформаційних каналів, розмивання сконцентрованого потоку реальних новин, відволікання уваги читача від головних новин.

Термін «фактоїд» був введений в 1973 році американським письменником-романістом Норманом Мейлером в його біографії Мерілін Монро. Він відносить до фактоїдів «факти, які не існували до того, як вони з'явилися в журналі або газеті».

Досить ефективного використання фактоїдів у випадках, пов'язаних з наданням недобросовісної інформації щодо конкретних людей і організацій. Будь-яка спроба спростування в очах суспільства призводить до діаметрально протилежних результатів. До того ж випадковий слухач часто змушений заздалегідь прийняти неправдиву точку зору. Нерідко «фактоїдне інформування» починається з обвинувачення однієї сторони в несумлінності, неправдивості. Таким чином створюється враження додаткової істинності фактоїду.

Ще одна ознака фактоїду (з практики *фактчек*) — використання спікером фактів та даних, які насправді не пов'язані один з одним, але в заяві подані як такі, що мають причинно-наслідкові зв'язки.

Інший варіант фактоїду (з практики *фактчек*) — дійсні факти оголошені спікером настільки неточно, неконкретно і безсистемно, що аналіз даних не можливий або матиме великий відсоток суб'єктивізму — фактчекер буде вимушений аналізувати не всю заяву в цілому, а окремі мікротези та висмикнуті з контексту цифрові чи документальні фрагменти. Це призведе до викривленого неточного вердикту.

Приклад:

«Вперше за всю історію країни наша країна отримала 2 мільярди від Міжнародного валютного фонду — цього не зміг зробити жоден уряд під час жодних переговорів, які були без віддачі — тому що це був відсоток за користування цими коштами сплатою внесків Україною».

«Україна не має права продавати за кордон електроенергію дорожче за ціни на внутрішньому ринку. Ось у чому причина підняття тарифів».

3.4 МАНІПУЛЯЦІЯ, ПОПУЛІЗМ. ПРИЧИНИ ПОШИРЕННЯ. ТИПОВІ ОЗНАКИ**МАНІПУЛЯЦІЯ**

Аналітика концепту *фактчек* перш за все спрямована на дослідження і викриття недостовірних фактів у політичній риториці. Саме політичні та навколополітичні фігури мають потужний вплив на широкі верстви населення, володіють засобами для цього (фінансовими та технічними), а головне — здебільшого ставлять собі за мету досягнення певної політичної ваги, формування запрограмованої суспільної думки.

Тому маніпулятивні технології та прийоми стали дамокловим мечем сучасного інформаційного простору — володіння ними стає все більш доступним, а канали впливу — потужнішими та глибшими.

Аби краще боротися з ворогом, необхідно вивчити його всебічно. Володіння знаннями про суть маніпуляції та її методи — основний аспект роботи за концепцією *фактчек*. Тож розглянемо це поняття детальніше.

Корінь слова «маніпуляція» походить від латинського слова **manus** — **рука**.

Дійсно, якщо абстрагуватися та уявити візуально, чим саме є маніпуляція, то здебільшого вимальовується картинка про навмисне цілеспрямоване управління чимось або кимось за допомогою рук; керування лялькою на ниточках тощо. Візьмемо це на примітку.

У словниках європейських мов слово «маніпуляція» тлумачиться як дія, спрямована на об'єкти/людей з певними намірами, цілями. Мається на увазі, що для таких дій потрібні спритність і вправність. Звідси

походить і сучасне переносне значення слова — спритне поводження з людьми, як з об'єктами, речами. Оксфордський словник англійської мови трактує маніпуляцію як **«акт впливу на людей або керування ними зі спритністю, особливо із зневажливим підтекстом, як приховане керування або вплив»**.

Близьким до поняття «маніпуляція» є термін **«макіавеллізм»** — «використання хитрості і лукавства в управлінні державою або взагалі в адмініструванні». Про це йшлося в працях італійського дипломата і письменника епохи Відродження Нікколо Макіавеллі.

Слово має аналогічне використання в сучасній психології, що характеризує лукавий стиль міжособистісного спілкування, пов'язаний із цинічними і прагматичними нехтуваннями моралі. Макіавеллізм став дуже популярним у кінці XVI століття в англійській мові, хоча термін вперше наведений в Оксфордському словнику англійської мови від 1626 року.

Незважаючи на різницю у часі, суть двох понять є дуже близькою. Більш того, поняття «макіавеллізм» дає можливість більш глибоко зрозуміти цинічність та жорсткість поняття «маніпуляція» в сучасному її трактуванні. У сьогоднішньому політичному вимірі — маніпуляція є дійсно прагматичним інструментом впливу, методом адміністративного управління.

Слід зазначити, що маніпулятивний вплив є прихованим — стороною, що здійснює його, як правило, докладає максимум зусиль, щоб цей факт не був помічений об'єктом впливу. Успіх маніпуляції гарантований саме тоді, коли ті, на кого вона спрямована, вірять, що все відбувається природно і закономірно.

Чому маніпулятивні технології набули такого поширення в наш час і чому становлять дуже велику небезпеку для суспільства? Це стало можливо з наступних причин:

- маніпуляційні методи впливу на свідомість і суспільну думку впроваджуються в інформаційно-комунікаційні процеси, ефект від яких багаторазово підсилюється потужним використанням новітніх інформаційних технологій і засобів комунікації;

- суттєве збільшення кількості об'єктів маніпулятивного впливу внаслідок легкого доступу до засобів поширення інформації;
- відсутність ефективної системи соціально-психологічного захисту від маніпулятивних впливів;
- підвищена схильність значної частини населення до стороннього впливу у зв'язку із тривалим перебуванням у стресових умовах соціального/політичного/військового напруження;
- неконтрольоване поширення та використання новітніх маніпулятивних технологій (витік інформації про них раніше суворо контролювався);
- недолуге законодавство та неефективна нормативно-правова база, завдяки яким можна б було перешкоджати використанню маніпулятивних технологій чи притягати до відповідальності тих, хто ними користується.

Часто сторона, яка застосовує маніпулятивні технології, ставить на меті досягти наступного:

- тиражування політичних/соціальних/психологічних кліше;
- ідеалізації окремих явищ та подій;
- формування лояльного ставлення до певних впливових груп/осіб, а в перспективі — формування культу вождизму;
- поширення заздалегідь «сконструйованих і змодельованих» образів конкретних осіб, організацій, ідей, програм;
- дискредитації конкурентів, подій, явищ;
- викривлення дійсних фактів з метою насадження потрібного погляду, стереотипу мислення, формули поведінки широких верств населення;
- поширення чуток, нагнітання напруги, панічних настроїв, страху.

Наведені вище стратегічні завдання, які стоять перед маніпулятивними технологіями та тими, хто їх застосовує, реалізуються за допомогою певного інструментарію. У контексті *фактчек* ми будемо розглядати ті елементи, що зустрічаються в промовах, заявах, тезах знакових осіб — об'єктів дослідження фактчекерів. Звичайно, що кожен спікер —

залежно від мети, рівня професійних знань та фахових компетенцій, обсягу володіння методами та досвідом публічних виступів, психологічної підготовки, темпераменту — використовує свої індивідуальні прийоми маніпуляцій.

У той же час, спираючись на досвід *фактчеку* в Україні, наведемо типові «прикмети» маніпулятивних елементів та прийомів, що зустрічаються в заявах та тезах. Саме на них насамперед слід звертати увагу журналістам/фактчекерам, бо ці загальні прикмети є своєрідною матрицею виявлення та розпізнавання ознак маніпуляції в риториці, не важливо якої тематики торкається в своїй промові спікер — політичної, економічної, соціальної (таблиця № 8).

Як бачимо з наведених в таблиці узагальнень, мета, з якою використовуються маніпулятивні техніки окремими особами та групами осіб, здебільшого лежить у площині чотирьох головних складових, що по суті, і є тією самою матрицею маніпуляції:

- викривлення дійсної картини подій та реальних фактів;
- проникнення в якомога ширше середовище цільової аудиторії;
- розпорошення уваги, нагнітання напруги, викривленого розуміння подій/явищ;
- формування особистого позитивного образу, послаблення конкурентів.

Таблиця № 8. Типові ознаки маніпуляції та мета їх використання

ОЗНАКА	МЕТА
використання узагальнених фактів та даних, з потужним акцентом на їх масштабності/обсягу/важливості без деталізації причинно-наслідкових зв'язків	формування негативного ставлення до певних осіб/дій/явищ, концентрація уваги на їх помилкових діях/рішеннях, нагнітання соціальної напруги, викривлення реальної картини події/явища
використання другорядних фактів/даних/цифр і перемасштабування їх на глобальні/стратегічні події та явища	гіперболізація другорядних факторів, відволікання уваги від реальної причини тієї чи іншої проблеми/ситуації, заплутування причинно-наслідкових зв'язків, розмиття понять
використання яскравих гучних метафоричних порівнянь подій/явищ/фактів, які насправді не мають відношення один до одного	надання додаткової уваги, ваги, достовірності оприлюдненій інформації задля проникнення її до якомога ширшої аудиторії
навмисне перебільшення/зменшення показників/даних про ті чи інші досягнення	надання явищу або персоні, яка його уособлює, більшого значення, викривлення реальної картини явища, відволікання позитивним меседжем уваги від невирішених гострих проблем

цілеспрямоване використання завідомо недостовірних даних та фактів, які стосуються на поточний момент найбільш болючих та гострих для суспільства питань/проблем, як правило, соціальних	здля формування негативного ставлення, недовіри, підриву авторитету до певних осіб/груп/державних структур, нагнітання соціальної напруги
використання великого обсягу дійсних цифр/даних у вигляді таблиць/схем/графіків, які мають другорядне значення, з гучним акцентом на 1-2 фактах умовно «головних» (інколи частково — неправдивих), але інтерпретованих спікером у власний спосіб	надання інформації достовірності та ваги і, як наслідок, глибше і ширше проникнення до цільової аудиторії, акцентування уваги на потрібних даних/фактах, формування потрібної думки/ставлення до акцентованих елементів, негативного ставлення до певних осіб/груп/установ
перенесення властивостей одного поняття на інше (як навмисне, так і помилкове)	надання явищу або персоні, яка його уособлює, більшого значення/ваги, заплутування ситуації, розмиття уваги
перекладання відповідальності за події/явища на інших осіб/групи осіб, акцентування уваги на їх начебто неправильних/неправомірних рішеннях	перенесення на інших особистої відповідальності, формування негативного ставлення, недовіри, підриву авторитету до певних осіб/груп/державних структур, нагнітання соціальної напруги

ПОПУЛІЗМ

Практика *фактчеку* показує — з одного боку, «маніпуляція» та «популізм», як складові риторики, хоч і розрізняються як поняття, проте часто використовують спільний інструментарій. Підсилюючи один одного, їхні техніки перетинаються безпосередньо в тезах знакових осіб і створюють ілюзію реальності оприлюднених фактів. Тому здебільшого до заяв, насичених популістською риторикою, за можливості їх спростування, застосовуються ті ж самі матриці та методи, що й до маніпулятивних.

Але варто більш детально розглянути поняття «популізм».

Популізм — різновид політичної культури, представники якої прагнуть до потурання настроям мас, використовуючи їхні труднощі, як правило, обіцяючи вирішення проблемних питань з приходом до влади.

Для популізму характерні демагогія, невиконання обіцяного, рішення, які на практиці не можуть бути реалізовані, а якщо і реалізуються, то лише в мізерному відсотку в зручній для політичних сил спосіб.

Популістів досить легко викрити, але складно примусити визнати перебільшення та принципову неможливість реалізувати обіцяне — завдяки потужній демагогічній аурі вони завжди знаходять нескінченну низку чинників, які не дали змогу втілити в життя всі задуми.

Сучасний політичний лексикон трактує популізм як певний набір тактичних прийомів у політичній боротьбі, пов'язаних з апеляцією до суспільної свідомості мас зі спробами підлаштуватися під їхні вимоги, використовувати такі риси суспільної свідомості, як спрощеність уявлень про певні явища і події життя, безпосередність сприйняття, максималізм і схильність до простих і однозначних пропозицій.

Як правило, риторика популістів на перший погляд дуже раціональна — декілька жорстких, прагматичних, неординарних рішень можуть радикально змінити на краще всю загальну економічну, політичну і суспільну ситуацію. Проте аналітичного підґрунтя такі рішення зазвичай не мають.

Серед інших особливостей популізму та популістської риторики можна відзначити:

- прагнення відповісти на найбільш нагальні питання широких верств громадян;
- масштабність обіцянок;
- яскравість формулювань, які базуються на побутовій лексиці й співзвучні з побутовою свідомістю;
- неординарність, показовість акцій та заходів політичного діяча/групи, які своєю безпосередністю мають на меті «зайти» в свідомість максимальної кількості цільової аудиторії;
- пряме спілкування чи звернення через масові ЗМІ та інші інформаційні канали до цільової аудиторії;
- пряме, безапеляційне (часто безпідставне) обвинувачення інших лідерів/груп/установ у тих чи інших проблемах суспільства;
- використання як захист на звинувачення в нереалізації одних обіцянок, інших, ще більш гучних.

Слабкість популізму в тому, що він дуже вразливий до аналізу обґрунтованості висунутих обіцянок та демонстрації тих можливих наслідків, до яких можуть привести «одноразові» рішення в тому випадку, якщо обіцянки будуть виконані хоча б частково.

Цей аспект активно використовує концепція *фактчек* для протидії та викриття популістських заяв. Більш того, ефект підсилюється, оскільки, як вже було вказано в попередніх розділах, *фактчек* використовує тільки відкриті джерела для збору доказової бази. Це потужна платформа впливу, бо відкрито демонструє некомпетентність популістів, унеможлиблює звинувачення у використанні суб'єктивної заангажованої інформації.

Складність роботи фактчекера саме з популістською риторикою полягає в тому, що дуже часто спікери-популісти використовують в промовах:

- не стільки реальні факти, скільки гасла та певні штампи;
- тези містять відверто суб'єктивні ознаки;
- зміст заяв хоч і може ґрунтуватися на реальних даних/документах, проте спрямований на перспективу і не підлягає аналізу;
- заяви звернені до інших знакових осіб, з безпосереднім цитуванням їх висловів, що змінює адресність дослідження.

З іншого боку, зі спікерами-популістами відбувається такий собі ефект «перебріхування самого себе». Головна причина його — популісти, як правило, не є фахівцями в тих соціально-економічних питаннях, з якими найчастіше апелюють до своєї аудиторії. Вони не мають глибоких знань у цих сферах, не до кінця розуміють причинно-наслідкові зв'язки, а користуються найбільш зрозумілими для них даними/цифрами/фактами, головним чином розрахованими на «споживання» широкою аудиторією. Як наслідок — під час дискутування/виступів на одні й ті ж теми допускають фактичні помилки в заявах, кожного разу називаючи різні дані/цифри, що характеризують ті ж самі явища/події/тенденції.

Приклади популістських заяв:

- *«Якби держава не пішла на поводу міжнародної спільноти, яка сьогодні не може гарантувати нашу безпеку, і не відмовилась від потужного військового потенціалу, в нас би не було сьогодні війни на Сході і окупації на півдні. Але, попри все, ми зберегли свій науковий потенціал і тому хай там знають — ми можемо відновити втрачене за декілька років. І це є одним з найголовніших пунктів нашої політичної програми...»*
- *«При наявності політичної волі, консолідації суспільства та збройних сил війна на Сході може бути закінчена якщо не в лічені години, то за кілька днів...»*
- *«Кожен громадянин повинен знати за що він платить! Чому Кабмін публічно не показує, з чого реально складається той чи інший та-*

риф? Ми подаємо до суду з вимогою відкрити схему нарахування. І ми доб'ємось того, щоб роздруківка з схемою що, як і за яких умов нараховується лежала на столі у кожній сім'ї...»

3.5 КЛАСИФІКАЦІЯ МАНІПУЛЯТИВНИХ ЗАЯВ ЗА РІВНЕМ КОМПЕТЕНЦІЇ СПІКЕРА

- Практика *фактчеку* (проаналізовано понад 400 заяв) показала, що спікери різняться за стилем мовлення, обізнаністю в тих чи інших соціально-економічних питаннях, метою виступів та посадою. Їх риторика може бути класифікована за якістю вживання маніпулятивних технік.
- Простеживши головні особливості риторики спікерів, ми умовно класифікували їх за «прикметами-синдромами». Головними чинниками в такому розподілі виступала компетентність особи, посада, схильність до маніпулятивно-популістських прийомів.
- За тими ж критеріями були узагальнені рекомендації щодо ступеня спростування заяв (позначені кольором) (*таблиця № 9*):
 - зелений — легко спростовуються;
 - жовтий — середня важкість спростування;
 - червоний — важко спростовуються.

Незважаючи на різний рівень складності перевірки та формування доказової бази до вказаних заяв за їх прикметами, здебільшого — вони можуть бути перевірені за допомогою методів *фактчеку*.

Як правило, заяви, що відносяться до «зеленої» категорії, не потребують глибокого аналізу і спростовуються оперативним залученням статистичної чи іншої документальної інформації з відкритих джерел та подаються у форматі **бліц** (рідше — аналітика, але матеріали компактні, без допоміжної інформації).

Спростування заяв «жовтої» категорії вже потребує застосування аналітичних елементів, використання широкого спектру джерел, рід-

ше — запитів до державних органів влади для надання додаткової інформації. Такі матеріали частіше публікуються в форматі **фактчек-аналітика**.

Робота з «червоною» категорією вимагає ще більш глибокого аналізу, застосування широкого спектру джерел (інколи з різних галузей), консультацій з фаховими експертами, додаткової інформації, що надається на запити в державні установи.

Таблиця № 9. Характеристика спікерів за компетентністю та складністю аналізу їх заяв

КЛАСИФІКАЦІЯ СПІКЕРІВ ЗА ЗАЯВАМИ / ХАРАКТЕРИСТИКА

СИНДРОМ «НЕДОУЧКИ-ПОПУЛІСТА»

Популістський характер подання інформації — поверхнева подача фактів, помилкове трактування та логіка викладу фактів, велика кількість спрощень та узагальнень, схильність до гіпермасштабування даних.

ПАРАДОКС «ВІДМІННИКА»

У більшості випадків — грамотне змістовне викладення фактів, знання тематики, на високому рівні — аргументація, логіка; у той же час трапляються парадоксально грубі помилки у цифрових даних, причинно-наслідкових зв'язках.

ЕФЕКТ «ПАПУГИ»

Демонстрація обізнаності в широкому спектрі актуальних питань, рівня володіння статистичними даними, проте регулярне повторення помилкових фактів/цифрових даних без ознак корекції та визнання власної помилковості, суб'єктивне трактування та маніпуляція інформацією.

ЯВИЩЕ «ФАНТАЗЕРА-КАЗКАРЯ»

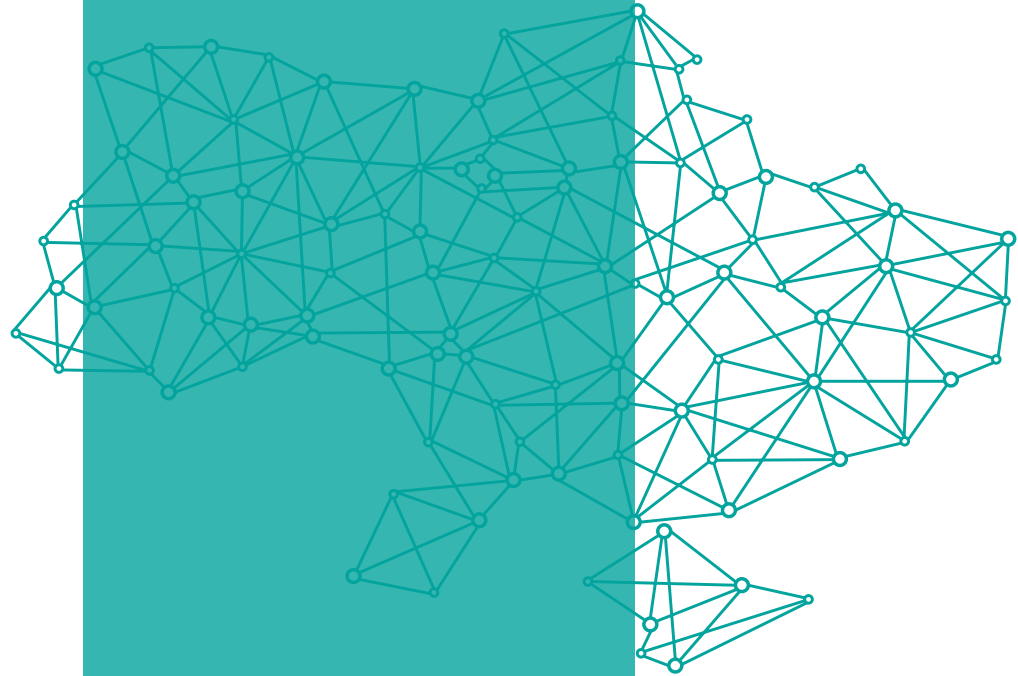
Середня обізнаність у широкому спектрі актуальних питань при намаганні демонструвати її високий рівень, помилки в термінології, перенесення властивостей одних явищ на інші, регулярне перебільшення або применшення тих чи інших цифрових даних.

АНОМАЛІЯ «ЛИХОГО ГЕНІЯ»

Високий рівень володіння фаховою інформацією, статистикою; знання причинно-наслідкових зв'язків, володіння неофіційними даними із закритих джерел; У ТОЙ ЖЕ ЧАС — надзвичайно високий рівень маніпулювання цифрами та фактами, суб'єктивне, але правдоподібне трактування причинно-наслідкових зв'язків, навмисне применшення або перебільшення ваги одних даних та фактів на користь інших, використання неіснуючих даних з псевдоментальним підтвердженням або посилення на джерела, що важко перевірити.

ДОКАЗОВА БАЗА

РОЗДІЛ 4

4.1 ПОБУДОВА ДОКАЗОВОЇ БАЗИ. УНИКНЕННЯ ПОМИЛОК

У попередніх розділах було детально розглянуто питання, що публічна заява чи теза знакової особи є головним об'єктом дослідження за концепцією *фактчек*. Саме ж дослідження являє собою процес збору/генерації даних та фактів, які доказують правомірність заяви або спростовують її.

Доказова ж база наповнюється інформацією виключно з відкритих джерел.

Яким же чином відбувається збір доказової бази? Які методи та прийоми при цьому використовуються? Як конвертуються здобуті дані? Ці та інші питання про зміст доказової бази будуть розглянуті в поточному розділі.

Слід одразу зазначити, що аргументи, процес їхнього збору та процес дослідження за змістом відповідають загальному трактуванню терміна доказу. Тому коротко розглянемо саме поняття.

Доказ, у першу чергу, являє собою логічну операцію, метод чи процес встановлення істини шляхом обґрунтування істинності твердження з використанням фактів, даних, документів, фахових суджень. За допомогою сукупності логічних прийомів істинність будь-якого судження (заяви чи тези) обґрунтовується, базуючись на інших істинних судженнях (фактах, документах, статистичних даних).

Необхідність у доведенні того чи іншого твердження виникає при сумніві в його достовірності. У випадку *фактчеку* журналіст не повинен приймати як правдиве (істинне) жодне судження/заяву/тезу (крім вочевидь правдивих), брати під сумнів практично кожне з них, шляхом переднього аналізу виявляти можливість перевірки наведеного в заяві факту/фактів. Після виконання цієї умови переходити до збору доказів.

Проте не слід розуміти, що мета фактчекера зокрема (і концепту *фактчек* взагалі) — пошук брехні у висловах знакових осіб!

Це одна з найнебезпечніших помилок, яка може призвести до викривленого використання інструментів *фактчеку*, суб'єктивізму, заангажованості, гонитвою за «смаженим фактом».

У першу чергу, *фактчек* спрямований саме на встановлення істинності того чи іншого вислову, достовірності й відповідності дійсності наведених у заяві фактів.

Додатково про це говорить і відповідність структури доказу за концепцією *фактчек* загальнопринятій структурі головних складових доказу. Зокрема, основу доказу в широкому розумінні становлять:

- теза/заява — твердження, істинність якого треба довести;
- аргументи і факти — це ті істинні (достовірні) факти/документи/цифрові дані, якими користуються при доведенні тези/заяви;
- демонстрація (форма доказу) — спосіб чи метод обґрунтованого логічного зв'язку між аналізованою тезою та наведеними аргументами.

Як і в загальній логіці, концепція *фактчек* використовує докази двох форм — прямі та непрямі.

Прямий доказ — це розгляд аргументів і потім перехід безпосередньо до доведення істинності (чи хибності тези). Часто в прямих доказах використовуються статистичні дані, різні документи, офіційні відповіді на звернення до державних органів.

При використанні **непрямого доказу** істинність (хибність) висунутої тези обґрунтовується шляхом доказу помилковості висунутої антитези. Цей метод застосовується у випадку, коли не можливо здобути аргументи для прямого способу доказу.

Базуючись на вищевказаному, можна вивести умовну структуру побудови попередньої доказової схеми за концептом *фактчек*:

- встановлення можливості аналізу заяви/тези (за характеристиками — див. Розділ 3);
- «кристалізація» конкретного факту, цифрових чи документальних даних, які будуть досліджуватись;
- встановлення вірогідних джерел пошуку інформації;
- встановлення можливих допоміжних джерел інформації;
- структуризація можливих доказів та їхньої логічної послідовності;
- встановлення можливості й необхідності використання додаткових доказів та аргументів;
- встановлення оптимальних і найбільш доступних для сприйняття читачем способів подачі здобутої в першоджерелах інформації (у тому числі й таблиці, графіки, карти, схеми, відео);
- з'ясування оптимального формату матеріалу (бліц, аналітика, супер-бліц);
- висунування попередньої пропозиції щодо можливого вердикту.

Наведену схему водночас можна використовувати і як етап планування роботи журналіста-фактчекера, який передує основній частині — пошуку джерел та збору доказів. Більш того, етап планування повинен увійти в систему роботи журналіста, як невід'ємна складова. В ідеальному варіанті — застосовуватись редакційною колегією чи групою експертів або фактчекерів, які мають на меті аналітичне дослідження тієї чи іншої заяви. Чому це важливо?

Практика **FactCheck** показала, що часто зустрічаються випадки, коли заява/теза, на перший погляд:

- не містить фактажу, що потребує глибокого аналізу;
- може бути опрацьована у форматі *бліц* або короткої аналітичної статті;
- першоджерела, які планується використати, здаються явними;
- логіка побудови — проста.

Проте такі попередні припущення можуть виявитись хибними, і це може з'ясуватися вже під час роботи над тезою. У такому випадку є велика вірогідність того, що практично весь попередній матеріал необхідно буде переробляти або, взагалі, починати пошук аргументів наново. Це призводить до розтягування терміну опрацювання заяви. Подібна ситуація може призвести до того, що заява може втратити актуальність, або з'явиться інша подібна, яка належатиме більш іменитому спікеру чи буде озвучена у гострішому контексті й за цікавіших умов.

Щоб запобігти таким випадкам, необхідно ввести позицію попереднього ретельного планування, колективного обговорення як фактору оптимізації процесу роботи над заявою і збору доказової бази.

Крім того, щоб уникнути помилок, слід дотримуватись загальних правил логіки, які актуальні (адаптивні) до концепту *фактчек* по відношенню до роботи з тезою, аргументами і самим доказом.

Правила уникнення помилок у роботі з тезами

- теза чи факт заяви, на якому зосереджується дослідження, повинен бути чітко окресленим, точним;
- теза чи факт має залишатися тотожним протягом всього процесу доказу — не змінюватись чи скорочуватись під впливом аргументів;
- уникати підміни тези в процесі дослідження;
- доказ тези, озвучений певним спікером, повинен залишатися саме доказом тези, а не доказом некомпетентності її автора.

Правила уникнення помилок у роботі з аргументами

- достовірність та істинність аргументів (наприклад, статистичних даних), що будуть використовуватись для доказу, повинні бути встановлені незалежно від того, чи є вони такими, чи мають ознаки аксіоми (наприклад, певні економічні формули чи сталі величини);
- унеможливити використання умовних або оманливих аргументів, які можуть базуватись на помилкових припущеннях (як правило, такі аргументи «маркуються» словосполученнями — «всім відомо, що...», «давно встановлений факт, що...», «цілком очевидно, що...» без посилань на компетентні джерела).

Правила уникнення помилок у роботі над складанням доказу

- не допускати словесного умовного слідування аргументів за тезами, коли самі аргументи підібрані помилково чи не точно, не спостерігається їх прямого зв'язку чи слідування тезі, а «прив'язка» відбувається штучно за рахунок слів «таким чином...», «в підсумку маємо...»;
- не використовувати аргументи, чинність яких обмежена часом, без контролю їх коригування та змін;
- не застосовувати у схемах доказів умовних аналогій (для більш яскравої ілюстрації гостроти теми), що можуть викривити реальну ситуацію в сфері чи галузі, до якої належить теза і аргументи;
- не використовувати аргументи, які повторно доказують істинність чи хибність тези;
- використовувати другорядні аргументи тільки у разі необхідності підсилити основний, але в оптимально мінімальній кількості, щоб запобігти «засмічуванню» дослідження додатковими елементами;
- якщо знайдено два і більше суттєвих аргументи і за «вагою» вони тотожні, логіку самого процесу доказу необхідно вибудовувати навколо лише одного з них, запобігаючи розпорошенню уваги (пріоритет надається аргументам з фахового та більш визнаного джерела, інші ж аргументи за необхідністю можуть коротко вказуватись у дослідженні).

4.2 НАЙБІЛЬШ ВЖИВАНІ МЕТОДИ ДОКАЗІВ ЗА КОНЦЕПТОМ ФАКТЧЕК

Способи та методи, за допомогою яких за концептом *фактчек* здійснюється дослідження заяви/тези — це адаптовані (або аналогічні) методи, що використовує логіка, економічний аналіз. У випадку з *фактчек* вони дещо спрощені, але в основі своїй зберігають головні особливості та відмінності методів логіки й економічного аналізу.

Найбільш вживані наступні — порівняння, моделювання, спрощення.

ПОРІВНЯННЯ

Порівняння — метод дослідження/пізнання, у процесі якого досліджуване явище/подія/факт зіставляється з уже відомими, досліджуваними раніше, або тими що є сталими, з метою визначення спільних рис або розбіжностей між ними.

За допомогою порівняння визначаються загальні та специфічні особливості досліджуваного факту, вивчаються зміни, динаміка, тенденції та закономірності.

За концептом *фактчек* (і у класичному журналістському розслідуванні) використовуються порівняння та зіставлення як документів, так і статистичних даних. У першому випадку порівнюється зміст декількох документів. У другому — заява, яка цитує документ чи посилається на нього, порівнюється з його змістом.

Щодо статистичних даних, то у простому варіанті порівнюються оприлюднені в заяві з тими, які можуть бути в першоджерелі інформації.

Як правило, прості документальні та статистичні порівняння використовуються для підготовки матеріалів у форматі *фактчек-бліц*, коли немає необхідності у глибокому дослідженні тези.

У випадках, якщо дослідження тези потребує розширеного аналізу, а порівняння можуть виявитись складними, **слід дотримуватись наступних правил:**

- для порівняння необхідно обирати об'єкти/явища/факти/дані, які можуть бути порівняні за якісними, структурними показниками, умовами та часом появи;
- вибір бази порівняння має бути такий, який містив би інформацію про всі взяті для порівняння об'єкти/явища/факти/дані;
- визначитись з видом порівняння — статичним, динамічним, просторовим;
- визначитись зі шкалою порівняння тих чи інших величин і ступенем значущості відмінностей, яка може впливати на результат, висновки і вердикт дослідження;
- визначитись з кількістю ознак порівняння — їх кількість має бути рівною до кожного з об'єктів дослідження;
- встановити вид самих ознак, за якими буде відбуватися порівняння.

МОДЕЛЮВАННЯ

Практика *FactCheck* показує, що бувають випадки, коли заява чи теза хоч і містить конкретний факт, проте напряду його доказ або не можливий, або ускладнений суб'єктивними й об'єктивними причинами (наприклад, оперативному дослідженню перешкоджає відсутність поточних статистичних даних, які, як правило, викладаються на відповідні ресурси із запізненням на місяць і більше).

В інших випадках — заява стосується складної або багаторівневої теми, охоплює питання декількох галузей чи сфер діяльності і за обся-

гом інформації вони достатньо обширні. Дослідити простими методами факти заяви не є можливим.

У подібних ситуаціях для побудови доказу може використовуватись метод моделювання. Доказ може як цілком базуватися на цьому методі, так і використовуватися як одна з його складових частин.

Поняття моделювання в широкому розумінні можна визначити як метод теоретичного та практичного опосередкованого дослідження (у концепті *фактчек* — заяви знакової особи), коли замість безпосереднього об'єкта пізнання вибирається чи створюється схожий із ним допоміжний об'єкт-замісник (модель), відбувається його аналіз, а здобута таким шляхом інформація «переноситься» на основний предмет вивчення.

Щодо концепту *фактчек*, то метод моделювання — достатньо тонкий інструмент дослідження заяви чи тези. Одним з головних критеріїв *фактчеку* є максимальна об'єктивність та неупередженість, виключення припущень, маніпулювань даними та фактами. А як бачимо, у самому визначенні поняття моделювання вже закладається теоретичне протиріччя концепту *фактчек* — журналіст вдається до умовного, але припущення, створення допоміжних неіснуючих платформ аналізу. У цьому є ризик, бо найменша помилка чи хибність навіть частини модельної схеми може призвести до критично неправильного результату і вердикту.

Тому при використанні методу моделювання дуже важливо наступне:

- події/явища/процеси повинні мати однакові/тотожні/зіставні ознаки;
- параметри та умови змодельованої ситуації мають бути максимально наближені до оригіналу або тотожні з ним;
- критерії та параметри, які будуть описувати/створювати штучну модель, мають бути характерні для оригіналу;
- при «перенесенні» даних з моделі на оригінал необхідно враховувати можливі неточності та некритичні неузгодження, які в цілому не вплинуть на загальну картину, але можуть стати підставою для звинувачень у суб'єктивності.

Загалом метод моделювання (разом з деякими окремими методами порівняння) відноситься складноформатних методів доказу. У концепті *фактчек* він частіше використовується для підготовки аналітичних матеріалів, для роботи зі складними за тематикою чи фактажем тезами.

СПРОСТУВАННЯ

Методи спростування, без перебільшення, можна назвати головними інструментами в роботі за концептом *фактчек* при дослідженні тез та заяв. Даних методів чимало — у розділі вони будуть розглянуті на конкретних прикладах.

Для більш ґрунтового розуміння суті спростувань та механізму їхнього застосування, слід детальніше зупинитись на суті самого поняття.

Згідно з логічними нормами, спростування — це міркування (його форма може бути різною — усна чи письмова), яке встановлює хибність, помилковість та безпідставність тези.

Як бачимо, навіть класичний опис поняття спростування практично відображає зміст і мету концепту *фактчек*. Ця близькість у визначенні якраз і обумовлює те, що методи спростування є головною зброєю *фактчеку* з виявлення брехливих фактів, маніпуляцій та популізму в заявах знакових персон.

За ознаками та механізмом виділяють три групи методів спростування (їх застосовує і *фактчек*):

- **спростування тези** — результатом його є визнання хибності чи помилковості самої тези;
- **спростування аргументів** — встановлює помилковість тези шляхом встановлення хибності аргументів;
- **спростування демонстрації** — виявляє помилки у виведенні тези з аргументів.

4.3 СПОСОБИ СПРОСТУВАННЯ — ДЕТАЛІЗАЦІЯ ТА ПРИКЛАДИ

Кожна з вказаних у попередньому розділі груп включає в себе декілька способів. Розглянемо їх детальніше та на прикладах.

СПОСІБ СПРОСТУВАННЯ ТЕЗИ

1. СПРОСТУВАННЯ ТЕЗИ ФАКТАМИ

Приклад: *«В бюджеті поточного року 600 млн гривень виділено на енергозбереження...»*

Коментар: Теза містить чіткий конкретний факт — **600 млн гривень на енергозбереження**.

Для того, щоб встановити істинність цього факту (і тези загалом) достатньо в першоджерелах знайти, чи дійсно виділена саме така сума — тобто знайти інший факт, який встановить істинність (чи спростує) досліджуваний факт тези й тезу в цілому.

2. СПРОСТУВАННЯ ТЕЗИ ШЛЯХОМ ДОВЕДЕННЯ ІСТИННОСТІ НОВОЇ ТЕЗИ

Приклад: *«Покажіть хоч одного громадянина, якому дали субсидію чи допомогу на забезпечення енергозбереження готівкою... Ні одному!..»*

Коментар: Головний меседж заяви — **готівкою допомоги не дали ні одному громадянину**.

Щоб спростувати цей факт і заяву, можна висунути іншу — громадянам виділялась допомога готівкою відповідно до певних програм. З'ясувавши кількість цих громадян, ми покажемо істинність нашої нової тези і хибність вихідної.

3. СПРОСТУВАННЯ ТЕЗИ ШЛЯХОМ ВСТАНОВЛЕННЯ В НІЙ НАСЛІДКІВ, ЩО СУПЕРЕЧАТЬ ДІЙНОСТІ

Приклад: *«Я можу стверджувати, що попередній уряд завжди захищав інтереси простих людей, а не міжнародних організацій...»*

Коментар: Заява хоч і не містить чіткого критерію «захисту інтересів», проте задає напрямок — **виявити пріоритетність дій уряду**.

Для цього необхідно проаналізувати — до чого призвела діяльність уряду (за період каденції) по відношенню до простих людей і до міжнародних структур. Критерії вибираються згідно з прийнятими правилами оцінки рівня підвищення/падіння соціально-економічного стану громадян та преференцій/поступок до іноземних партнерів. У результаті дослідження ми бачимо реальну картину наслідків діяльності відносно обох об'єктів. Якщо наслідки мають негативний характер по відношенню до одного з об'єктів — теза є хибною, тобто спростована наведенням реальної картини наслідків.

СПОСІБ СПРОСТУВАННЯ АРГУМЕНТІВ

1. ВСТАНОВЛЕННЯ ПОМИЛКОВОСТІ АРГУМЕНТІВ

Приклад: *«В бюджеті 80 мільярдів заплановано на субсидії населенню! Жажлива цифра! Віддайте ці гроші краще на радикальне підвищення пенсій та зарплат...»*

Коментар: Ключовий аргумент тези — **80 мільярдами можна радикально підвищити пенсії та зарплати**.

Помилковість аргументу тези, як і самої тези в цілому, встановлюється простими розрахунками в окремих двох напрямках — наскільки зросте мінімальна пенсія та мінімальна зарплата (загальноприйнятий критерій), якщо ці кошти розділити порівну на кількість громадян пенсійного віку або тих, хто отримує мінімальну заробітну плату. Порівнявши ці показники із середніми показниками зростання пенсій та зарплат за обраний період (або з найбільшим показником цих параметрів), встановлюється помилковість аргументу і самої тези.

2. ВСТАНОВЛЕННЯ НЕДОСТАТНОСТІ АРГУМЕНТІВ ВІДНОСНО ТЕЗИ

Приклад: *«Кошти, заплановані нібито на допомогу громадянам, насправді ідуть олігархам у кишеню. З бюджету витягли — монополістам віддали, консервуючи енергозалежність та бідність...»*

Коментар: Головні аргументи заяви — **кошти потрапляють не за призначенням.**

Проте вона не спирається на якісь документальні чи статистичні першоджерела, не показує причинно-наслідкові зв'язки, має декларативний характер. Вибір критеріїв її спростування досить широкий і лежить у площині демонстрації реальної картини надходження коштів. Здобуті достовірні аргументи засвідчать їх недостатню кількість у заяві спікера.

3. ВСТАНОВЛЕННЯ СУМНІВНОСТІ АРГУМЕНТІВ

Приклад: *«Кажуть, що під час каденції попереднього уряду виріс зовнішній борг країни? А давайте подивимось наскільки за цей же період зросли золотовалютні резерви? Вони зросли до 34 мільярдів доларів...»*

Коментар: Суть аргументації спікера — **щоб зрозуміти, що перший показник не такий вже й негативний, необхідно побачити позитивність другого.**

Слід зазначити, що практично це класичний маніпулятивний прийом — щоб принизити негатив одного явища, необхідно показати завищену позитивність іншого. Тому головний момент доказу — зосередитись не стільки на встановленні істинності кількісних показників, скільки на якісних — на закономірності змін одного показника відносно іншого, впливовості, залежності. Саме це доведе хибність та сумнівність аргументів тези.

4. ВСТАНОВЛЕННЯ СУМНІВНОСТІ ДЖЕРЕЛА АРГУМЕНТІВ

Приклад: *«Найбільш динамічна картина розвитку за всю історію — і це визнано — спостерігалась у країні «А» і країні «В». Вони зростали по 12 відсотків на рік протягом 15 років!...»*

Коментар: Головні аргументи — **темп і період зростання.**

Незважаючи на присутність в аргументах точних статистичних даних, не вказано їх джерело. Крім того, самі показники — узагальнені, бо не вказано за якими саме критеріями відбувалось зростання — ВВП, економіка, прожитковий рівень, інше. Завдання доказу — продемонструвати дійсні показники в кожному із можливих критеріїв з обов'язковим посиланням на вагоме джерело. Відмінність даних продемонструє сумнівність або хибність джерела, з якого були використані аргументи у тезі.

СПОСІБ СПРОСТУВАННЯ ДЕМОНСТРАЦІЇ

1. ВСТАНОВЛЕННЯ ПОМИЛКОВОСТІ АРГУМЕНТІВ, ВИВЕДЕНИХ З ТЕЗИ

Приклад: *«Військовий бюджет країни в доларовому еквіваленті склав 6 мільярдів. За ці кошти можна побудувати 1 200 кілометрів першокласних європейських доріг...»*

Коментар: Показовий момент заяви — **спікер виводить аргумент про 1 200 км доріг з тези про розмір військового бюджету.**

Хибність заяви вбачається вже при першому розгляді — не вказано курс перерахунку (на яку дату чи за чиїм показником), критерій «першокласності» розмитий — не вказано посилання, за якими розрахунками виведена цифра — європейськими загальними чи адаптованими до певної країни і т.д. Демонстрацією альтернативних розрахунків у доказах вказується помилковість аргументу заяви, що був виведений з іншого аргументу.

** Інші способи демонстрації менш адаптивні до концепту фактчек або схожі за своїм механізмом спростування до вже вказаних, тому окремо не розглядаються.*

4.4 ДЖЕРЕЛА ІНФОРМАЦІЇ. ОБРОБКА ДАНИХ. РОБОТА ІЗ ЗАПИТАМИ

ДЖЕРЕЛА ІНФОРМАЦІЇ

Концепт *фактчек* спирається у побудові доказової бази тільки на відкриті офіційні джерела інформації — це було зазначено в попередніх розділах. Що можна вважати відкритим офіційним джерелом?

Насамперед, це всі ресурси, інформація яких знаходиться в публічному доступі, а компетенція самих платформ не викликає професійних сумнівів, визнана у своїй галузі та експертами.

У першу чергу — це ресурси всіх українських державних установ та органів — від сайтів Президента країни, Кабміну, Верховної Ради, міністерств, комітетів до сайтів обласних, міських рад та мерій.

Наступний рівень — міжнародні ресурси таких установ, як Євростат, МВФ, Світовий банк, Європейський банк реконструкції та розвитку, ООН, ВООЗ, Інтерпол та інші, будь-які ресурси державних установ інших країн (за аналогією до українських).

Крім того, є низка визнаних у світі аналітичних, консалтингових, рейтингових платформ, інформація яких є експертною, фаховою, на неї спираються представники авторитетних міжнародних організацій. Такі ресурси займаються вивченням та дослідженням окремих галузей чи проблемних питань у світовому (континентальному) масштабі — рівня корупції, політичних та економічних свобод, станом розвитку тих чи інших сфер.

Такі структури можуть і не бути державними, проте рівень компетенції їхньої інформації та набутий досвід не викликають сумнівів в істинності інформації.

У додатку В до посібника класифіковані найголовніші з вищевказаних джерел інформації й такі, що найчастіше використовуються під час роботи за концептом *фактчек*.

Слід наголосити, що джерелом інформації для дослідження **НЕ можуть бути:**

- публікації в ЗМІ, якщо самі видання є нефаховими, є фаховими, але не визнаними (навіть якщо в матеріалах використовуються документальні свідчення);
- вислови експертів (якщо вони не посилаються на першоджерела, та навіть з посиланням не можуть бути задіяні як прямий доказ; у разі нагальної потреби — лише для підсилення основних аргументів);
- заяви визнаних фахівців, які посилаються на інших спеціалістів, а не на першоджерела, документи чи статистичні дані.

Практика показує, що майже 80% заяв знакових осіб, як правило, торкаються політичних, міжнародних, економічних, фінансових, юридичних, соціальних тем (залежно від кон'юнктури інформаційного простору, соціального запиту, власної мети виступу, гостроти того чи іншого питання). Тому, працюючи в такій інформаційній площині, необхідно мати хоча б базові знання чи розуміння понять, якими оперують спікери.

У додатку В посібника зібрані найбільш вживані джерела, описані їх визначення та основні характеристики.

ОБРОБКА ДАНИХ

Одне з головних завдань роботи фактчекера з будь-якими даними, добутими з першоджерел — перетворити їх не тільки в надійні аргументи для встановлення істинності заяв, як об'єкта дослідження, а й подати їх у доступній, зручній і зрозумілій для читача формі. Враховуючи те, що здебільшого опрацьовувати необхідно специфічну інформацію, насичену професійними термінами, цьому аспекту слід приділити достатньо уваги.

Практичний досвід українських фактчекерів дає змогу класифікувати тематику риторики за актуальністю і частотою використання. **Як головні сфери і галузі можна визначити наступні:**

- розподіл бюджету і податки;
- тарифи і соціальний захист;
- доходи населення (пенсії, заробітні плати, субсидії);
- діяльність банків;
- міжнародне становище держави (політичне, в економічних рейтингах);
- інвестиції, розвиток бізнесу;
- коливання валютного курсу;
- енергетика та енергетична незалежність.

До другорядних тем можна віднести:

- експорт-імпорт;
- міжнародні відносини;
- дипломатична ситуація;
- загальний економічний стан країни;
- досягнення інших країн;
- юридичні колізії законодавства;
- кримінальна відповідальність знакових осіб;
- проблеми регіонів;
- історичні.

Як показує перелік, розмаїття сфер досить широке. Тому, щоб уникнути помилок при аналізі документальних, статистичних та інших даних, зберегти логічну послідовність матеріалу, лаконічність і не перевантажити дослідження додатковими (чи навіть зайвими) даними та фактами, слід дотримуватись декількох нескладних правил, які вказані в *таблиці № 10*.

Таблиці № 10. Правила оптимізації роботи з інформацією

ПРОБЛЕМА	РЕКОМЕНДОВАНЕ РІШЕННЯ
Перевантаження доказової бази цифровими даними	використання графіків, таблиць, інфографіків, схем, тізерів
Необхідність використання широкого спектру джерел, у тому складі й міжнародних	приведення всіх даних до єдиного параметру, виміру, класифікація за ознаками, умовами, часом
Запізнення даних, неповний обсяг необхідної інформації	використання прогнозів, методів моделювання, інформаційних експрес-випусків
Багатовекторність заяви, перетинання декількох галузей	застосування формату <i>фактчек-бліц</i> — подрібнення заяви на тематичні тези, доказ кожної з них окремо

РОБОТА ІЗ ЗАПИТАМИ

Незважаючи на велику кількість офіційних відкритих фахових ресурсів, які є визнаними і можуть використовуватись журналістами-фактчекерами як базис для пошуку і генерації аргументів для доказової бази, часто виникає необхідність у додаткових даних. Справа в тому, що джерела — сайти тих же міністерств, відомств, міжнародних структур — не завжди в повному обсязі оприлюднюють усі дані з тієї чи іншої тематики.

Це пов'язано з тим, що, по-перше, частина інформації, якою вони володіють, є дуже специфічною і тому в ній існує необхідність у досить вузького кола експертів.

По-друге — інформація може підпадати під гриф **обмеження доступу до документа**, хоча і не бути секретною чи закритою, а просто мати певні особливості використання.

По-третє — є дані, які теж не підпадають під секретне маркування, проте мають виняткову цінність і тому не оприлюднюються.

У разі потреби використання для доказу інформації, що вказана у наведених вище трьох прикладах, до відповідних структур направляються офіційні інформаційні запити.

Шаблони та зразки таких запитів, як правило, є на ресурсах цих організацій, а відповідь на запит надходить у визначений законом термін.

Перед направленням запиту слід досконало вивчити специфіку діяльності структури, щоб лист містив адресні запитання, які стосуються діяльності саме цього органу. Крім того, важливим є чітке їх формулювання, зрозуміла форма. Від цього значною мірою залежить повнота отриманої відповіді і як наслідок — оперативність та глибина дослідження.

4.5 НАЙПОШИРЕНІШІ ПОМИЛКИ — КЛАСИФІКАЦІЯ І НАСЛІДКИ

У попередніх розділах фрагментарно вже були описані помилки, які можуть бути допущені під час роботи у концепті *фактчек*. Але, крім згаданих, існують і інші. Практика *фактчеку* показала необхідність їх систематизації. Це допоможе уникнути ускладнень під час опрацювання доказової бази та можливих наслідків у вигляді хибного вердикту. Поточний розділ розкриває цей аспект (*таблиця № 11*).

Таблиця № 11. Класифікація можливих помилок та їхніх наслідків

ОПИС ПОМИЛКИ	НАСЛІДКИ
Використання як доказів інформації з інших ЗМІ (якщо це не спеціалізовані ресурси), думок експертів (коли вони не спираються на першоджерела)	порушення концепту, початкова помилковість аргументів, суб'єктивність, хибний вердикт
Невиправданий пошук (і можливий підбір) інформації в помилковому джерелі, використуваному спікером у заяві	втрата часу і, як наслідок, актуальності теми, неможливість знайти потрібні аргументи та встановити істинність тези
Помилкове визначення факту, що вимагає доказів; відхилення основних вимог концепту <i>фактчек</i> або нехтування ними	втрата часу і актуальності теми, хибна аргументація, неможливість встановити істинність тези, неможливість доказу; підготовлене дослідження не може бути визнаним як <i>фактчекінг</i>
Неправильне трактування даних, термінів, специфікацій, класифікацій у джерелі інформації	помилковість аргументів, неможливість доказу, помилковий вердикт
Неактуальність факту, низька впізнаваність персони, чия теза досліджується	нецікавий матеріал, втрата зацікавленості читачів та цінності виконаної роботи

Надуманість, помилковість критеріїв оцінки і доказів, помилкові припущення; використання недопустимих припущень	хибність логіки побудови дослідження, помилковість аргументів, неможливість доказу, помилковий вердикт
Відсутність аналітики, мінімальних пояснень, коментарів, висновків до таблиць і графіків	погіршення читабельності дослідження, несприйняття тексту читачем, втрата авторитету (журналістом, виданням)
Використання в матеріалі персональних оціночних суджень, суб'єктивних особистих висновків, «відірваних» від фактів	втрата об'єктивності, хибний вердикт, обвинувачення автора (видання) в заангажованості, судові позови, втрата авторитету (журналіста, видання)
Вибір для доказу тези, озвученої одним спікером, який посилається на те, що було виголошено іншим	помилковість адресації вердикту
Перевантаженість матеріалу непрямыми даними, які повторно доводять досліджуваний факт	важкість дослідження для сприйняття читачем, втрата зацікавленості та цінності виконаної роботи

4.6 ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ДОКАЗУ ТЕЗ. СИСТЕМАТИЗАЦІЯ. СПОСОБИ ОПТИМІЗАЦІЇ

Уникнення можливих помилок та їх наслідків — один бік роботи у концепті *фактчек*. Інший — виникнення поточних проблемних моментів, пов'язаних як із самим змістом заяви чи тези, так і з аргументами та доказами. Систематизація можливих труднощів, як і класифікація помилок (описана в попередньому розділі) полегшує підготовку досліджень, оптимізує час пошуку, логіку побудови доказу.

ОБРОБКА ВЕЛИКОГО МАСИВУ ДАНИХ

Теза: *«Після введення фінансової децентралізації на місцях з'явилися серйозні ресурси. Бюджети розвитку багатьох міст з 2014 року зросли практично вдвічі...»*

Вердикт: НАПІВПРАВДА

У період 2014–2016 рр. тільки в 11 обласних центрах бюджети розвитку зросли вдвічі і більше. У 7 вони збільшилися, але менш ніж в два рази. У 4 містах бюджети розвитку навпаки — істотно знизилися.

Пояснення: Під час роботи над тезою були досліджені загальні бюджети, а в них окремо бюджети розвитку 22 міст країни.

НЕПОВНІ ДАНІ ОСНОВНИХ ДЖЕРЕЛ

Теза: *«Бюджет розвитку міста «А» на одного жителя в 2,5 рази більше, ніж бюджет розвитку міста «В», у 2 рази більше ніж міста N,*

і більший ніж бюджет розвитку міст «С», «D» та інших міст країни» — обласних центрів.

Вердикт: БРЕХНЯ

Бюджет розвитку міста «А», в розрахунку на одного жителя, перевищує аналогічний показник міста «В» не в 2,5 рази, а в 1,6. У місті «В» він становить 1 448 грн., у місті «А» — 2 276 грн. Однак його величина значно перевищує показник міста «С» — у 23 рази, міста «D» — у 53 рази, міста «N» — у 23 рази.

(*Показники були відкориговані з урахуванням додаткових постанов, які приймали місцеві органи влади вже після ухвалення основного бюджетного документа міста.)

Пояснення: Безсистемність публікації даних на сайтах міст, різна класифікація документів призводить до розпорошеності цих даних, неможливості віднайти потрібні статистичні показники в одному документі, який не коригується після внесення поправок. Тому під час дослідження зазначеної тези були опрацьовані, додатково до бюджетних документів, ще й постанови, які вносили корективи до фінансових планів міст.

ВИКОРИСТАННЯ СПІКЕРОМ «ВИПЕРЕДЖАЮЧИХ» ДАНИХ

Теза: *«ПДВ з товарів з літа минулого року був середньомісячний десь на рівні 9–11 млрд... В березні був рекордним — ми зібрали 16 млрд грн. ПДВ...»*

Вердикт: НАПІВПРАВДА

Березень 2016 року дійсно став рекордним місяцем за обсягом збору ПДВ із ввезених на територію держави товарів — було зібрано 16 млрд грн. Однак середньомісячний показник — з червня 2015 року по червень 2016 року — дорівнює 12,9 млрд грн., а не 9–11 млрд грн. (без урахування даних за липень).

Пояснення: Спікером були використані дані, ще не оприлюднені на офіційному ресурсі державного органу, оскільки, як правило, такі дані публікуються із запізненням на один-два місяці. Тому на основі дослідження динаміки змін показників і їх усереднених значень за минулі місяці (які були в публічному доступі) був зроблений можливий розрахунок даних за той період, на який посилався спікер, але вони не були викладені для загального користування.

Подальша перевірка показників, оприлюднених на сайті, виявила, що вони практично тотожні зі встановленими в дослідженні за допомогою методу припущення. Коли цього не відбувається, необхідна публікація уточнення чи спростування і за потреби — коригування вердикту.

УМОВНА КОНКРЕТИЗАЦІЯ ФАКТУ ТА КРИТЕРІЇВ

Теза: *«Парламент країни сьогодні працює дуже ефективно. 30–40 законопроектів на тиждень приймає парламент».*

Вердикт: БРЕХНЯ

За три місяці поточної сесії парламент зміг прийняти 43 закони і 196 постанови. Депутати, у середньому, приймають за пленарний тиждень близько 7 законів. Ефективність роботи парламенту в цій сесії порівняно з попередніми знизилась.

Пояснення: Спікером чітко не були визначені критерії ефективності ні в часових, ні в кількісних показниках, а лише заданий напрямок можливого дослідження. А саме — кількість прийнятих документів. У той же час теза не мала уточнень, це ті документи, які були подані депутатами цього скликання, або й минулих, за одну сесію чи за декілька. Так само теза не визначала і показники, що вказували б на періоди, які необхідно порівнювати. Тому для порівняння була взята остання сесія (спікер використав слово «сьогодні») діючого парламенту й остання парламенту минулого скликання.

СУМІЩЕННЯ ПОНЯТЬ, ЧАСОВА НЕВИЗНАЧЕНІСТЬ

Теза: *Частка експорту країни до держави «А» впала з 32% до 8,5%.*

Країна почала освоювати ринок союзу «BV» — за останній рік частка «BV» у загальному обсязі товарів та послуг зростає з 34% до 41,5%. При загальному падінні експорту товарів держави обсяги фізичного експорту до союзу «BV» — збільшуються...»

Вердикт: БРЕХНЯ

Частка «BV» у річному експорті товарів і послуг держави становить 33–34%, а частка до країни «А» — 16–17% залежно від місяця, прийнятого за стартовий при порівнянні. Річні обсяги фізичного експорту з держав в союз «BV», за останніми офіційними даними, не збільшуються, а зменшуються.

Пояснення: В озвученій спікером заяві присутня невизначена інформація з приводу:

- широти поняття «державний експорт в країну «А». Малось на увазі виключно продані за кордон товари чи товари й послуги?
- часових рамок, бо вжито словосполучення «останнього року». Чи протиставляв спікер календарний 2015 рік 2014 року, чи період 12 місяців — дня заяви.

Щоб проаналізувати і дослідити тезу, були зроблені припущення, які не суперечать загальним правилам економічного аналізу. А саме:

- досліджувалось поняття «державний експорт» у широкому сенсі, тобто і товарів, і послуг;
- використовувалися дані про експорт товарів і послуг з держави, які містив спеціалізований державний сайт;
- здійснювалось порівняння пропорцій державного експорту в країну «А» і союз «BV» для обох можливих періодів.

4.7 СТИЛІСТИКА ФАКТЧЕК, ФОРМУЛА ЗАГОЛОВКУ

Фактчек — аналітика доступного формату наголошувалось, що під час роботи над доказами *журналістам-фактчекерам* здебільшого доводиться оперувати інформацією з фахових спеціалізованих джерел. Вони насичені професійною термінологією, яка може важко сприйматися читачем в оригінальному вигляді. Одним із важливих завдань журналіста є не тільки зібрати необхідну аргументацію, логічно побудувати доказову базу, а й стилістично зробити її доступною для сприйняття широкого кола читачів.

Тому слід приділити увагу стилю написання. Він повинен відповідати головним особливостям ділового формату.

А саме:

- інформативність;
- точність та стандартизація формулювань;
- цитування першоджерел (за необхідності);
- чітка логіка речень і самого тексту в цілому;
- відсутність емоційності у висловлюваннях;
- уникнення оціночних суджень.

Однак, оскільки концепт *фактчек* позиціонується як аналітика доступного формату, радимо:

- уникати стандартизації формулювань, цитування першоджерел не повинно йти в розріз із простотою сприйняття тексту;
- інформативність має бути оптимально достатньою для того, щоб побудувати логічний доказ і не перевантажувати дослідження надто великим обсягом цифрових чи документальних даних;

- звести до мінімуму вживання канцеляризмів, типових професійних словосполучень та зворотів, використовувати для їх пояснення доступну лексику, синоніми;
- використовувати прості речення, думку легше сприйняти, якщо її розбити на два речення, прислівникові та дієприслівникові звороти вживати лише у разі необхідності.

Детальніше з іншими стилістичними тонкощами матеріалів формату *фактчек* можна ознайомитись в додатку Б.

Щодо формату заголовків для *фактчек-матеріалів* вони мають відповідати наступній формулі:

«Заголовок повинен бути оповідним, вражати читача не стільки красивістю фрази, скільки парадоксальністю факту».

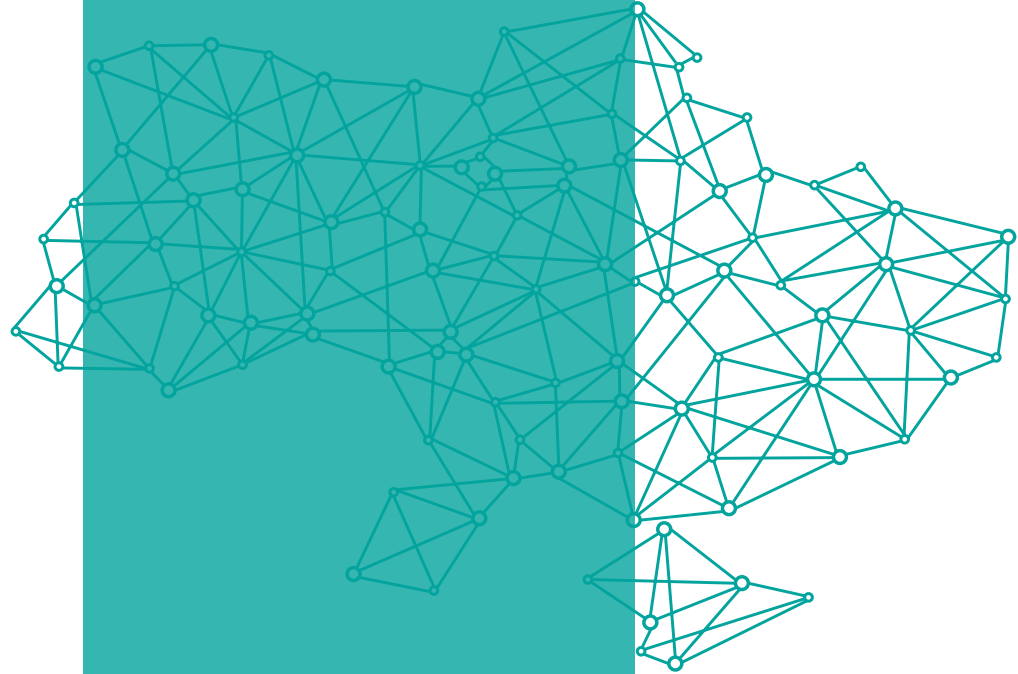
Практично це означає, що в заголовок матеріалу слід виносити резонансний, оригінальний факт, який може міститись як у самій тезі спікера, так і бути згенерованим з даних, здобутих у процесі дослідження. Крім того, заголовок повинен відображати і зміст встановленого вердикту.

Приклади заголовків:

- **«Нардеп перебрехав показники торгівлі держави з країнами Євросоюзу»**
- **«Голова комітету відкрив приголомшливу правду про реалії голосування в парламенті»**
- **«Прем'єр-міністр у черговий раз показав, що не володіє даними про кількість громадян, які отримують мінімальні пенсії»**
- **«Народний депутат збрехав про рівень падіння економіки держави»**
- **«Президент вкотре зманіпулював показниками росту країни і переплутав економічні поняття».**

ІНФОРМАЦІЙНІ ПРОДУКТИ ФАКТЧЕК

РОЗДІЛ 5

5 ІНФОРМАЦІЙНІ ПРОДУКТИ ФАКТЧЕК

При системному підході до аналізу політичної риторики знакових осіб, коли за певний період часу (тиждень, місяць, квартал) регулярно досліджується значний обсяг висловлювань, накопичується достатній обсяг різнопланової інформації, яку можна систематизувати та конвертувати у так звані субпродукти *фактчек*.

Крім того, до самого *фактчеку*, як до системи роботи, можна застосовувати різні форми, моделювати, створюючи нові оригінальні формати подачі інформації. Розглянемо деякі з них, які були напрацьовані українськими ресурсами *фактчек*.

РЕЙТИНГИ

Регулярність дослідження заяв, як певних знакових осіб, так і політичних партій і інших об'єднань дозволяє створювати рейтинги їх риторики за вердиктами. Ресурсом **FactCheck-Ukraine** був створений щотижневий та щомісячний рейтинг «Брехні–Правди» персон, партій, інших об'єднань. У ньому демонструвалось скільки відсотків брехні, правди та напівправди містилось у заявах того чи іншого діяча чи партії (приклади нижче) за тиждень, місяць.

Систематична публікація подібних рейтингів яскраво демонструє істинну картину політичної риторики.

ІНФОГРАФІКА

У попередніх розділах вже вказувалось, що інфографіка (як і таблиці та прості графіки) є зручним способом подачі широкому колу читачів складної інформації в доступному форматі (приклади нижче).

Крім того, що інфографіки є складовою частиною того чи іншого дослідження, вони можуть бути і окремим продуктом. Це ті випадки, коли факчек-ресурс здобув актуальну для читача інформацію, але вона не використовується для дослідження якоїсь тези.

Така інфографіка може застосовуватись і як додатковий засіб просування ресурсу в онлайн-мережі.

ТІЗЕРНІ РОЛИКИ

Зазначений субпродукт *фактчеку* запровадив і активно використовує ресурс **VoxCheck**. Короткий відеофрагмент містить заяву знакової особи, її спростування і вердикт. Такий формат дуже зручний і простий для сприйняття читачем. Крім того, ролики можна використовувати для просування ресурсу по окремих онлайн-каналах.

ПОЛІТИЧНА КАРИКАТУРА

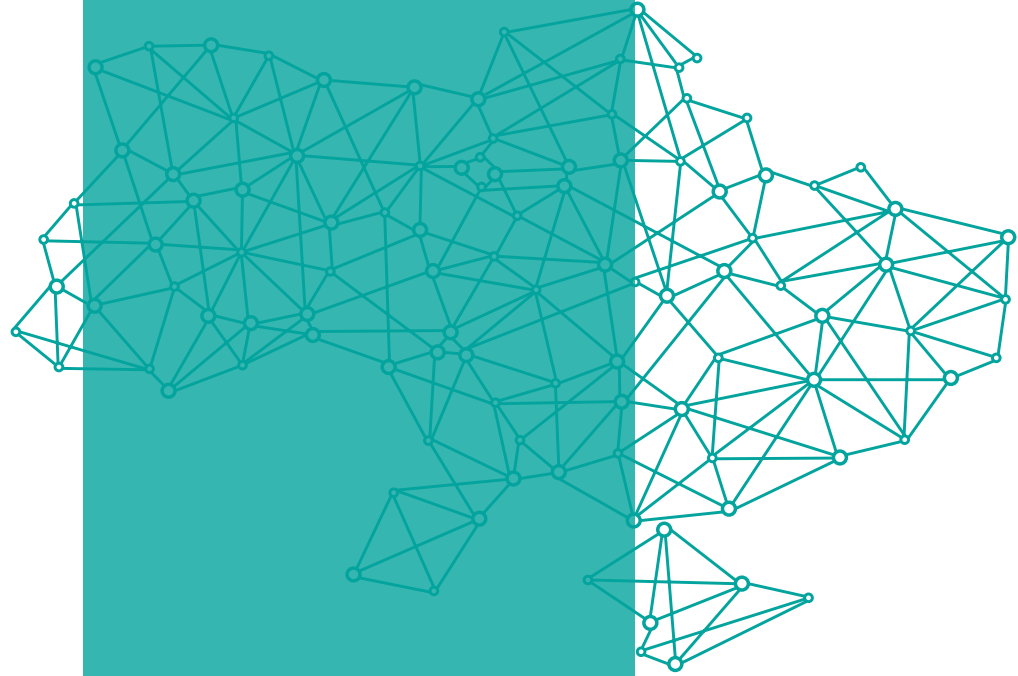
Щоб додати гостроти дослідженню, до найбільш одіозних персон чи для яскравішої ілюстрації брехливості або маніпулятивності заяви, **FactCheck-Ukraine** запровадив формат політичної карикатури (прикладни нижче).

Але необхідно зауважити, що подібний формат слід використовувати виважено, щоб уникнути звинувачень у нетолерантності, упередженості, заангажованості.

ДОДАТКИ

РОЗДІЛ 6

ДОДАТОК А. МАТРИЦЯ КОНЦЕПТУ ФАКТЧЕК

- Фактчекер є політично не заангажованою особою. Тому має перевіряти на наявність маніпуляцій, популізму та недостовірних фактів висловлення будь-яких відомих персон, не залежно від їх політичних поглядів, приналежності до тієї чи іншої політичної сили чи іншого об'єднання.
- Головною метою роботи фактчекера повинно бути не пошук брехні в публічних заявах знакових персон, а встановлення істинності фактів, оголошених в них, виявленню маніпулятивних технік та популістських тез.
- Для перевірки достовірності заяв фактчекер використовує інформацію тільки з офіційних державних джерел, загальноновизнаних міжнародних організацій, офіційні відповіді від державних органів, експертні коментарі, якщо вони спираються на першоджерела.
- Фактчекер не використовує для збору аргументів і побудови доказів інсайдерську інформацію, суб'єктивні думки, прогнози, припущення (якщо вони не відповідають правилам методу моделювання), звинувачення.
- Редакційною політикою будь-якого *фактчек*-ресурсу мають встановлюватись чіткі правила роботи з аргументам, методи збору доказів, логіка самого дослідження. Тому прийняті жорсткі критерії оцінки висловлювань політиків, описуються їх характеристики. Ця інформація повинна знаходитись у публічному доступі.
- Залежно від сфери/тематики заяви фактчекер самостійно визначає інформаційні джерела, дані яких використовуються для побудови дослідження.

- Будь-який *фактчек*-ресурс має право залучати для дослідження міжнародні організації та фахівців, створювати робочі експертні групи за участю представників інших інформаційних або аналітичних структур, як українських, так і закордонних.
- На основі накопиченої та систематизованої інформації *фактчек*-ресурси та фактчекери мають право створювати такі похідні аналітичні продукти, як рейтинги брехні-правди окремих персон, політичних партій та ін. Їх необхідно максимально поширювати засобами просування для ілюстрації реальної картини насиченості публічних заяв знакових персон маніпулятивними елементами чи брехливими фактами.
- Будь-який *фактчек*-ресурс має право виносити вердикт заяві знакової особи на основі відкритого дослідження з використанням публічних джерел. Критерії вердиктів визначаються редакційною політикою *фактчек*-ресурсу. Якщо знакова персона (або читач) не згодна з вердиктом, після надання необхідної інформації, яка спростовує винесений вердикт, за погодженням з редакційною колегією він може бути змінений і опублікований з відповідною позначкою.

ДОДАТОК Б. СТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ МАТЕРІАЛІВ ФАКТЧЕК

- 1 Під час підготовки аналітичного дослідження необхідно використовувати концептуальні шаблони матеріалів формату *фактчек*. Вибір шаблону обговорюється і затверджується колегіально.
Зміна шаблону-формату допускається, якщо в процесі роботи накопичений матеріал не дозволяє підготувати дослідження в раніше обумовленому форматі.
Зміни узгоджуються з редколегією.
- 2 У підготовленому матеріалі кількість слів повинна відповідати граничним нормам того чи іншого шаблону-форми. Винятки допускаються за погодженням з редколегією.
- 3 У разі потреби використання інфографіки вживати передбачені концептом і затвержені редколегією шаблони.
Усі графічні зображення нумеруються (нумерація наскрізна) і підписуються.
Таблиці позначаються словом «Таблиця» і підписуються над зображенням.
Назва таблиці має давати відповідь на три питання: Що? Де? Коли? Якщо всі колонки таблиці мають однакові вимірювання, їх можна виносити в назву кожної колонки.
Графіки позначаються словом «Графік» та підписуються знизу зображення.
Фрагменти географічних зображень позначаються словом «Карта».
У таблицях та інфографіках обов'язково вказується джерело даних.
- 4 Під час підготовки матеріалів у тому чи іншому шаблоні *фактчек* необхідно дотримуватися структурних вимог до кожного з форматів.
Шаблоном передбачена наступна послідовність смислових блоків:

- заява;
 - вердикт з коротким поясненням;
 - суть проблеми — коротка передісторія досліджуваного питання;
 - докази і аргументи — доказова база досліджуваного факту.
- 5 У поясненні до вердикту використовуються максимально лаконічні речення, що передають головну думку доказу, яким передують фрази — *«Відповідно до дослідження...»*, *«Згідно із встановленими даними...»*, *«Як свідчить аналіз...»* та подібні.
- 6 Якщо під час підготовки матеріалу недостатньо інформації з відкритих джерел, фактчекер готує згідно з вимогами інформаційний запит і відправляє в ту чи іншу інстанцію. Протягом встановленого часу відстежується отримання відповіді. Ці дії фіксуються і систематизуються.
- У матеріалі, де є дані, отримані за допомогою запиту до офіційних органів, обов'язково застосовувати формулювання — *«інформація отримана за запитом...»* і його варіації.
- 7 Під час використання в новому матеріалі аргументів і доказів з раніше опублікованих статей обов'язково вставляються гіперпосилання на згаданий матеріал.
- У такому випадку вживаємо фрази — *«Як було встановлено раніше...»*, *«У публікації від такого-то числа, було доведено, що ...»*
- Є випадки, коли персона за короткий термін виголошує декілька заяв з одного й того ж питання, але з різними даними. У такому разі доказова база до першої заяви може бути аргументом для спростування другої. При третьому повторі заяви для доказу можна використати прийом зіставлення даних.
- 8 підготовки матеріалів — діловий, витриманий. У тексті не можна використовувати оціночні судження, слова або словосполучення, які можуть показати ставлення автора до факту, персони, заяви.
- Не допускається вживання слів або словосполучень розмовного, жаргонного стилю, зменшувальних виразів.
- 9 Під час підготовки тексту слід використовувати максимально прості схеми побудови речень. Необхідно мінімізувати застосування дієприкметникових, дієприслівникових зворотів та інших складних конструкцій.
- Можна і потрібно використовувати переліки (у разі необхідності), які краще подавати із застосуванням нумерації або булітів.
- 10 Під час підготовки матеріалу не використовувати факти і дані, які вдруге доводять або спростовують досліджувану заяву.
- Категорично забороняється перевантажувати матеріал додатковою, непрямую інформацією. Допускаються роз'яснення того чи іншого факту, документа, обставин або позиції в лаконічній формі.
- 11 При побудові доказової бази обов'язково застосовується принцип логічності і послідовності, створюється своєрідна інтрига, яка спонукає дочитати матеріал до кінця.
- При порушенні цього принципу докази стають непереконалим нагромадженням фактів, а сам матеріал — нечитабельним.
- 12 Під час порівняння показників необхідно дотримуватися принципу співвідносності величин — відсотки порівнюються з відсотками, тонни з тоннами, валюти з валютами однієї категорії.
- Порівнюючи періоди часу, використовуємо зіставні проміжки часу.
- Стандарти редакційно-технічного оформлення фактичного матеріалу для *фактчек* наступні:
- скорочення великих чисел пишуться як — млн, млрд, трлн (без крапки в кінці скорочень);
 - валюти позначаємо значком валюти, що ставиться після числа;
 - перед знаком відсотка ставиться нерозривний пробіл;
 - числа до десяти пишуться літерами (крім дат);
 - числа формату 21 245 млн пишуться як — 2,1 млрд;
 - числа з двома і більше знаками після коми округляємо до десятих — 3,783 млн пишуться як — 3,8 млн;

- у числах цифрової форми на зразок 14789,67 — цифри після коми не включаються в контекст, а між тисячами і сотнями ставиться нерозривний пробіл — 14 789.

13 До всіх документальних і статистичними даних, які використовуються в матеріалі, «підв'язують» гіперпосилання на джерело інформації.

14 Якщо фактчекер (або редколегія) знаходить актуальну тему, але вона не озвучена в репліках чи заявах відомих персоналій, можна використовувати форму матеріалу, при якій редакція сама формує проблемний запит у вигляді провокаційного або гострого запитання. Далі фактчекер проводить розслідування за прийнятною схемою.

ДОДАТОК В. НАЙБІЛЬШ ВЖИВАНІ ПЕРШОДЖЕРЕЛА

НАЗВА ДЖЕРЕЛА	ІНФОРМАЦІЯ, ЯКУ МОЖНА ОТРИМАТИ
Державна служба статистики України	Статистика щодо економічної ситуації в Україні: ВВП, інфляція, безробіття, експорт / імпорт, реєстр підприємств, сільське господарство, будівництво, регіональна статистика та ін. http://www.ukrstat.gov.ua/
Міністерство фінансів України	Економічні та фінансові показники: ВВП, інфляція, товарообіг, зовнішній борг, платіжний баланс, зарплата, прожитковий мінімум, рівень безробіття та ін. http://www.minfin.gov.ua/
Державна казначейська служба України	Державний і місцеві бюджети: доходи, витрати, обслуговування державного боргу, виконання бюджету http://www.treasury.gov.ua/
Кабінет Міністрів України	Положення про взаємовідносини України та ЄС, Положення про торгівлю з ЄС, інформація про фільних міністерств, постанови уряду http://www.kmu.gov.ua/

Пенсійний фонд України	Розмір пенсій, середня зарплата, відрахування ЄСВ http://www.pfu.gov.ua/
Державна фіскальна служба України	Податкова інформація, відрахування податків, митні відрахування http://sfs.gov.ua/
Міністерство соціальної політики України	Субсидії, соціальні виплати, переселенці, заборгованість з виплати зарплат, учасники АТО http://www.mlsp.gov.ua/
Нафтогаз	Видобуток газу, ціни на газ, розрахунок цін на газ http://www.naftogaz.com/
Національна комісія з регулювання цін у сфері енергетики і ЖКГ	Ціни на електрику, газ, воду, тепло http://www.nerc.gov.ua/
Trading Economics	Макроекономічні показники країн світу (темпи зростання ВВП, рівень безробіття, рівень інфляції, торговий баланс, державний борг) http://ru.tradingeconomics.com/
Національний банк України	Курс валют, консолідована фінансова звітність, резерви, ставки, інформація по банках https://www.bank.gov.ua/

Global Financial Integrity	Тіньова економіка, офшори http://www.gfintegrity.org/
Верховна Рада України	Закони, постанови, додатки, зміни до законів; комітети та їх склад; партії, депутатські групи та їх склад; статистика голосувань, присутності депутатів на сесіях, особисті відомості http://rada.gov.ua/
Представництво України при ЄС	Інформація про торговельні відносини з ЄС http://ukraine-eu.mfa.gov.ua/
Taxation and customs union	Розмір квот на експорт української продукції в ЄС http://ec.europa.eu/
Transparency International	Індекс сприйняття корупції країнами www.transparency.org/
Index of Economic Freedom	Індекс свободи ведення бізнесу, умови підприємництва в країнах http://www.heritage.org/
Група Світового банку Doing business	Індекс свободи ведення бізнесу, умови підприємництва в країнах http://www.doingbusiness.org/

Державне підприємство «Енергоринок»	Виробництво і продаж електроенергії, експорт електроенергії http://smida.gov.ua/
Word press freedom Index	Індекс розвитку свободи слова https://rsf.org/
Міжнародний валютний фонд	Економічні огляди по країнах: фінансова політика, зовнішні зобов'язання, податковий сектор, обмінний курс, інфляція http://www.imf.org/
Всесвітній банк	Макроекономічні показники країн світу (ВВП, інвестиції, тривалість життя) http://www.worldbank.org/
Всесвітній економічний форум	Індекс конкурентоспроможності країн https://www.weforum.org/
OECD	Аналіз макроекономічної ситуації (інвестиційної привабливості, податкової політики) в країнах світу http://www.oecd.org/
TJN	Аналіз оподаткування в країнах, індекс офшорних зон зі збереження банківської таємниці https://www.teacherjobnet.org/

World Happiness Report	Індекс добробуту по країнах http://worldhappiness.report/
ВТІ	Індекс політичного розвитку в державах світу https://ec.europa.eu/
ОБСЄ	Європейська безпекова місія http://www.osce.org/
IIASA	Статистика кількості та якості земельних ресурсів у світі http://www.iiasa.ac.at/
Євростат	Статистика з основних макропоказників в ЄС (ВВП, інфляція, безробіття та ін.) http://ec.europa.eu/eurostat
NGO: Energy Policy Group	Статистика з енергетичного ринку в ЄС, газовий ринок http://energywatchgroup.org/
ОПЕК	Видобуток і торгівля нафтопродуктами http://www.opec.org/
Інтерпол	Боротьба із загальнокримінальною злочинністю https://www.interpol.int/

Світова організація торгівлі	Міжнародна торгівля, торгові відносини https://www.wto.org/
ЄС (офіційний сайт)	Інформація про економічне і політичне життя в ЄС: законодавство, сільське господарство, бізнес, туризм, статистика по країнам Європейського Союзу http://europa.eu/
Fitch	Рейтинг державних бондів https://www.fitchratings.com/
Організація Об'єднаних Націй з промислового розвитку (ЮНІДО)	Промисловий розвиток і міжнародне промислове співробітництво http://www.unido.org/
Організація чорноморського економічного співробітництва	Економічне співробітництво в Чорноморському басейні http://www.bsec-organization.org/
Всесвітня організація охорони здоров'я	Медицина, хвороби, інфекції, закупівлі медикаментів http://www.who.int/
World oil and gas review	Статистика світових цін на газ, нафту https://www.eni.com/

EF English proficiency index	Рейтинг володіння англійською мовою по країнах http://www.ef.edu/epi/
Stratfor	Геополітичний аналіз, прогнози розвитку країн, регіонів https://www.stratfor.com/
Mercer	Рейтинг міст світу з безпеки https://www.mercer.com/
USDA	Експорт зернових, продуктів харчування http://www.usda.ru/
Стокгольмському інститут проблем світу	Торгівля зброєю https://www.sipri.org/
ФАО (сільське господарство ООН)	Статистика розвитку сільського господарства http://www.fao.org/home/en/
Агравері	Статистика розвитку сільського господарства, земельні питання http://agravery.com/
NDI	Моніторинг виборчого процесу https://www.ndi.org/
Center for Strategic and International Studies (CSIS)	Аналітичні дослідження міжнародної політики https://www.csis.org/

CASE Україна	Аналіз економічної політики, макроекономічні показники http://www.case-ukraine.com.ua/
International Centre for Policy Studies (ICPS)	Експертний моніторинг реформ, політики уряду в Україні http://www.icps.com.ua/en/
Фонд ім. Фрідріха Еберта	Моніторингові звіти з енергоефективності http://www.fesmos.ru/
Центр політико-правових реформ	Аналіз законопроектів, антикорупційна експертна діяльність http://pravo.org.ua/
	Моніторинг державної зовнішньої політики http://iwp.org.ua/ukr/

ДОДАТОК Г. ОСНОВНІ ЕКОНОМІЧНІ ПОНЯТТЯ (КЛАСИФІКАЦІЯ, ОЗНАКИ)

ПОНЯТТЯ	ХАРАКТЕРИСТИКА
ВВП	один із найважливіших показників розвитку економіки, який характеризує кінцевий результат виробничої діяльності економічних одиниць-резидентів у сфері матеріального і нематеріального виробництва. Вимірюється вартістю товарів та послуг, виготовлених цими одиницями для кінцевого використання. Це головний індикатор економічного розвитку і найповніший показник сумарного обсягу виробництва товарів та послуг за певний період.
Державний бюджет	щорічний баланс надходжень та видатків, який розробляють державні органи для активного впливу на економічний процес та підвищення його ефективності. У кожній країні основу державних фінансів становить бюджет, а точніше – бюджетна система, яка включає державний бюджет і бюджет відповідних адміністративних одиниць.
Бюджетний дефіцит	перевищення видаткової частини державного бюджету над дохідною. Є однією з основних причин інфляції, спричиняється економічною нестабільністю, скороченням надходжень до бюджету, зростанням видатків з бюджету. Покриття бюджетного дефіциту може здійснюватися шляхом отримання державних позик та емісією грошей.

Бюджетний профіцит	дохідна частина бюджету країни перевищує видаткову частину бюджету.
Бюджетний надлишок	перевищення доходів місцевого бюджету над його нормованими видатками, що підлягає вилученню до бюджету вищого рівня.
Банківська система країни	сукупність різних видів національних банків і кредитних установ, що діють в рамках загального грошово-кредитного механізму. Включає Центральний банк, мережу комерційних банків і інших кредитно-розрахункових центрів. Центральний банк проводить державну емісійну та валютну політику і є ядром резервної системи банківських операцій.
Ліквідність банку	здатність банку забезпечити своєчасне і повне виконання своїх зобов'язань. Управління ліквідністю банку направлено на запобігання як нестачі, так і надлишку ліквідності. Недостатня ліквідність може призвести до неплатоспроможності банку, а надмірна може несприятливо вплинути на його прибутковість.
Державний борг	загальна сума заборгованості держави, яка складається з усіх випущених і непогашених боргових зобов'язань, включаючи боргові зобов'язання держави, що вступають в дію в результаті виданих гарантій за кредитами, або зобов'язань, що виникають на підставі законодавства або договору про борг.

Зовнішній борг	боргові зобов'язання держави перед нерезидентами щодо повернення позичених коштів (основна сума боргу) та відсотків за ними. Залежно від отримувача кредитних ресурсів державний борг може бути прямий та умовний (гарантований). Прямий державний борг – це борг, що відображає обсяги позичених ресурсів, які надійшли в розпорядження уряду країни. Умовний (гарантований) державний борг – це зобов'язання держави як гаранта повернення ресурсів кредитору в разі неплатоспроможності позичальника.
Внутрішній борг	боргові зобов'язання уряду у формі кредитів, отриманих урядом, державних запозичень, здійснюваних за допомогою випуску цінних паперів від імені уряду і за його дорученням.
Дефолт	стан у кредитних відносинах, що настає, коли позичальник не виплачує свої борги або платежі, порушення платіжних зобов'язань позичальника перед кредитором, нездатність проводити своєчасні виплати за борговими зобов'язаннями або виконувати інші умови договору позики. Цим терміном позначають будь-які види відмови від боргових зобов'язань але, як правило, його використовують вужче, маючи на увазі відмову центрального уряду або муніципальної влади від своїх боргів.

Суверенний дефолт	невиплата країною зобов'язань по державних запозиченнях; банкрутство держави, що відбиває занепад більшості секторів економіки і приводить до неплатоспроможності за зовнішніми та внутрішніми борговими зобов'язаннями.
Технічний дефолт	невиконання позичальником додаткових умов кредитної угоди, наприклад, заборону певної діяльності до повернення позики, підтримка певного рівня фінансових показників компанії впродовж дії угоди тощо. Технічний дефолт не означає банкрутство компанії чи неможливість виплачувати кредитні зобов'язання.
Золото-валютний запас	запас золота, що знаходиться у розпорядженні центрального банку та/або міністерства фінансів країни, і є частиною золотовалютного резерву.
Золото-валютний резерв	запаси іноземних фінансових активів, які належать державі та перебувають у розпорядженні органів грошово-кредитного регулювання і можуть бути реально використані на регулятивні та інші потреби, що мають загальноекономічне значення. У широкому розумінні — сукупність тільки іноземних валютних депозитів і облігацій, випущених Центральними банками. Проте в ширшому сенсі цей термін зазвичай включає іноземну валюту, золото, СПЗ і резерви МВФ. Тому для їхнього позначення використовується точніший термін — міжнародні резерви.

Макрофінансова стабілізація	Поняття макрофінансової стабілізації увійшло в науковий обіг у 1990-х роках. Ним оперували для означення рекомендацій Міжнародного валютного фонду із стабілізації поточної ситуації та реформування економічної системи з командно-адміністративної на ринкову. Під макроекономічною стабільністю експерти Світового банку розуміють зростання реального ВВП, низькі темпи інфляції та позитивне сальдо рахунку поточних операцій платіжного балансу.
Макроекономічна стабілізація	зводиться до скорочення амплітуди вказаних відхилень і зменшення глибини спаду.
Платіжний баланс	співвідношення між сумою грошових надходжень, отриманих країною з-за кордону, і сумою платежів за кордон протягом певного періоду (рік, квартал, місяць). Платіжний баланс на певний період складається на основі статистичних показників про здійснену за цей період зовнішньоекономічну діяльність й дає змогу аналізувати зміни в міжнародних економічних зв'язках країни, масштабах і характері її участі у світовому господарстві. Активне сальдо платіжного балансу призводить до зростання золотовалютного резерву центрального банку. Пасивне сальдо має протилежні наслідки.

Енергетичний баланс	система показників, що характеризують ресурси, виробництво та використання всіх видів палива й енергії. До енергетичного балансу входять як складові частини баланси електроенергії, паливний і тепла, тому його називають зведеним паливно-енергетичним балансом.
Торговельний баланс	відображає співвідношення вартості експорту й імпорту країни за певний відрізок часу, як правило, за рік. До нього входить вартість товарів, проданих і куплених на умовах негайної оплати, наданих у кредит, а також отриманих безоплатно у вигляді урядової допомоги або дарунку (за відрахування вартості безоплатних товарів торговий баланс включається у платіжний баланс).
Прожитковий мінімум	вартісна величина достатнього для забезпечення нормального функціонування організму людини, збереження її здоров'я набору продуктів харчування, а також мінімального набору непродовольчих товарів та мінімального набору послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особи. Обсяг прожиткового мінімуму містить два елементи — фізіологічний та соціальний. Фізіологічний мінімум — це вартісне вираження матеріальних цінностей, необхідних для існування людини. У світовій практиці він становить 85–87 % загального прожиткового мінімуму, а решта припадає на соціальну частину.

Мінімальна заробітна плата	є тією найнижчою оплатою праці, яку роботодавці можуть легально платити своїм працівникам. Тобто це та планка, нижче якої працівники не мають права продавати свій труд. Хоча мінімальна заробітна плата є у законодавстві багатьох країн, існують різні погляди на переваги та недоліки мінімальної платні.
Середня заробітна плата	економічний показник, який характеризує розмір нарахованої заробітної плати, що припадає на одного працівника підприємства, організації; визначається поділом загальної суми нарахованої заробітної плати на середню чисельність працівників.
Соціальні стандарти	Державні соціальні стандарти — це встановлені законами, іншими нормативно-правовими актами соціальні норми і нормативи або їх комплекс, на базі яких визначаються рівні основних державних соціальних гарантій. Складовими цих стандартів виступають соціальні норми, соціальні нормативи та нормативи витрат (фінансування).
Інфляція	підвищення загального рівня цін на товари і послуги. При інфляції на одну і ту ж суму грошей після деякого часу можна буде купити менше товарів і послуг, ніж раніше. У цьому випадку говорять, що за минулий час купівельна спроможність грошей знизилася, гроші знецінилися — втратили частину своєї реальної вартості.

Девальвація	зменшення золотого вмісту грошової одиниці в умовах золотого стандарту. У сучасних умовах термін застосовується для ситуацій офіційного зниження курсу національної валюти по відношенню до твердих валют у системах з фіксованим курсом валюти, встановлюються грошовою владою.
Грошова маса	сукупність готівки, що перебуває в обігу, і безготівкових коштів на рахунках, які мають фізичні, юридичні особи та держава.
Купівельна спроможність	економічний показник, обернено пропорційний кількості валюти, необхідної для покриття певного споживчого кошика з товарів і послуг. Купівельна спроможність показує, скільки середньостатистичний споживач може купити на певну суму грошей товарів і послуг при наявному рівні цін. Купівельна спроможність залежить від рівня доходів населення і тієї її частини, яка може бути виділена на покупки. Так само обумовлена величиною цін і тарифів на послуги.

ДОДАТОК Д. МІЖНАРОДНІ РЕСУРСИ ДЛЯ ВЕРИФІКАЦІЇ ДАНИХ (ЗА ВИДАННЯМ «ОСНОВИ ПЕРЕВІРКИ», РОЗДІЛ «ЦИФРОВІ ТРАНСФОРМАЦІЇ» В DIGITAL FIRST MEDIA)

РЕСУРС	СПЕЦІАЛІЗАЦІЯ
AnyWho	Безкоштовний довідник із функцією пошуку оновлень інформації у зворотному за часом напрямку; можна шукати людину за іменем, за номером телефону, якщо її інформація міститься в «Білих сторінках». https://www.anywho.com/
AllAreaCodes	Дозволяє користувачам відшукати будь-яке ім'я та адресу, знаючи номер телефону; це безкоштовна послуга (якщо номер вказаний у «Білих сторінках». http://www.allareacodes.com/
Facebook Graph Search	Надає можливість прискореного визначення місцезнаходження людини для перевірки інформації, але не за ім'ям а за іншими критеріями — посадою, діяльністю, віком. http://search.fb.com/
GeoSocial Footprint	Веб-сайт дозволяє відстежити «траєкторію» зміни місця перебування користувачів за твітами з включеною функцією GPS, реєстраціями у соціальних мережах, гео-кодування, оновленнями профілю. http://geosocialfootprint.com/

Identify	Плагін Firefox створює профіль людини з будь-якої сторінки соціальних медіа. http://www.dictionary.com/
LinkedIn	Використовуючи деталі кар'єри та зв'язків, надає додаткову інформацію та дозволяє дізнатись про минуле людини і перевірити саму особу чи повідомлення. https://www.linkedin.com/
Numberway	Безкоштовна збірка міжнародних телефонних довідників. https://www.numberway.com/
Person Finder	Один з найбільш відомих відкритих банків даних для персонального використання, який дозволяє як розмістити інформацію, так і дізнатись про статус близьких людей, постраждалих від лиха. https://google.org/personfinder/
Pipl.com	Дозволяє шукати «сліди» людини в інтернеті, може допомогти ідентифікувати її, використовуючи різні акаунти в соціальних мережах, публічну діяльність, іншу контактну інформацію. https://pipl.com/
Rapportive	Плагіном Gmail, що дозволяє користувачам створювати власні профілі, використовуючи свої контакти, включно з інформацією з акаунтів у соціальних мережах. https://rapportive.com/

Spokeo	Пошукова система дозволяє знайти людину за її ім'ям, адресою електронної пошти, номером або логіном; результати видаються у вигляді профайлу: стаття, вік, контактна інформація, рід занять, освіта, сімейний стан, історія сім'ї, економічний статус і фото. http://www.spokeo.com/
WebMii	Шукає будь-які зв'язки в інтернеті, які збігаються з іменем людини або можуть ідентифікувати особу за ключовими словами; сервіс також вказує рівень активності особи в мережі, що може бути використано для ідентифікації фейкових профілів. http://webmii.com/
WHOIS	Знаходить зареєстрованих користувачів доменного імені та надає детальну інформацію про дату реєстрації, місце розташування і контактну інформацію особи, на яку зареєстровано доменне ім'я. https://www.whois.net/

Asociace
pro mezinárodní
otázky
Association
for International
Affairs

TRANSITION

Ministry of Foreign Affairs of the Czech Republic

